ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shìdnij svìt, 2021, No. 2, pp. 103–144
doi: https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103

UDC 091:821.512.1

ON THE ISSUE OF ATTRIBUTION OF THE HANDWRITTEN MANUSCRIPT MISCELLANY TITLED "ABU-L-GAZI. GENEALOGY OF THE TURKS" FROM THE COLLECTION OF INSTITUTE OF MANUSCRIPTS OF V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

N. Seityagyaev
PhD (Philology)
A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
nseyityahya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6272-9089

This work deals with certain issues of attribution of the handwritten manuscript miscellany "Abu-l-Gazi. Genealogy of the Turks" from the collection of Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky (Fund V "Odesa Society of History and Antiquities", No. 3780). The special attention is paid to the problems of the manuscript dating and ascertainment of facts about its owners. The main focus of the work was to study paleographic features and content of the texts of historical works and passages, inscriptions of various contents in the margins, the back sides of binding covers and on manuscript sheets which do not contain the main text. It was found that the manuscript under study is three separate manuscripts combined in one manuscript book, conventionally named according to the content or the alleged place of copying "Nogai", "Kumyk" (main) and "Kabardian" parts. It is determined that the "Kumyk" part was supposedly copied in the Kumyk lands of Dagestan at the end of the 18th century (after 1792) or at the beginning of the 19th century (after 1800) and at first belonged to a representative of the Kumyk nobility, from which it passed to Muhammad Effendi b. Khota. Apparently, he was that one who bound it into one manuscript together with two handwritten small notebooks around the beginning of the 19th century. It was found that the other two parts of the handwritten manuscript miscellany are dated to the second half of the 18th – early 19th centuries. The manuscript in which the three mentioned parts were combined was in use by Muhammad Effendi b. Khota (and possibly another owner of the manuscript after him as well) between 1804 and 1839. It was confirmed that the authorship of the text of the "Derbend-name" in the manuscript belongs to Mohammed Avabi Aktashi and that it contains an appendix (zeyl). It was found that the second owner of the "Kumyk" part and the first owner of the manuscript in its present form, Muhammad Effendi b. Khota lived among the Nogays, Abazin-Altykeseks and Kabardians in the Beshtau district (Pyatigorye region of the North Caucasus) and that he should probably be identified with Cutel-ogly Muhammad Effendi, a resident of the Sultan village (aul), information about which was transmitted in the notes of W. Glen. It is suggested that the manuscript in question was the protograph for the manuscripts of the "Turkic genealogy" and "Derbend-name" copied by the enlightener of the Kabardian people, Sh. Nogmof.

Keywords: Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, manuscript, copying, protograph, manuscript copy, text, inscription, dating, owner

© 2021 N. Seityagyaev; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА "АБУ-Л-ГАЗІ. РОДОВІД ТЮРКІВ" ІЗ ЗІБРАННЯ ІР НБУВ[1]

Н. С. Сейтяг'яєв

Досліджуваний манускрипт зберігається в фонді V "Одеське товариство історії та старожитностей"[2] Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. У каталозі він позначений номером 3780, озаглавлений як "Абу-л-Газі. Родовід тюрків" і датований XIX ст. Опис манускрипту ще раніше надав І. В. Зайцев[3] [История… 2019, *5*].

Шкіряна обкладинка рукопису із суцільного шматка твердої обробленої шкіри коричневого кольору з клапаном не має прикрас. Обидві палітурні кришки мають дефекти (пробитий чи пропалений отвір у вигляді нерівного кола на глибину трьох перших аркушів на верхній кришці і розрив на нижній). У рукописі всього 106 аркушів. Ще два аркуші використані під час палітурних робіт як форзаци і приклеєні безпосередньо до шкіряних кришок палітурки.

Пагінація пізня, європейська. На арк. 1 є печатка ОТІС, поряд з якою зазначений номер зберігання 42. Судячи з усього, цей номер, як і пагінація, належить до часу перебування рукопису в зібранні товариства в Одесі. Даних про те, у який спосіб рукопис потрапив до зібрання ОТІС не виявлено. На арк. 4 є два засвідчувальні знаки у вигляді відбитків перстеневої печатки однакової краплеподібної форми, легенди яких не читаються. У різний час рукопис переглядали М. А. Усманов (1973), В. Остапчук (1983, 1990), І. Вашарі (1983), І. В. Зайцев (2011) та інші дослідники.

Як було зазначено раніше, в Інституті рукопису НБУВ НАН України разом із київським манускриптом зберігається окремий аркуш паперу формату А4 зі змістом, який склав М. А. Усманов [Сейтяг'яєв 2019, *26*]. Він визначив характер рукопису як збірник і позначив мову частини творів, які в нього включені [див. Додаток І]. Однак внаслідок того, що його ознайомлення з рукописом було короткочасним і мало попередній характер, як показало дослідження "Стислої історії" ель-Хадж Курбана ("Уривок з родоводу кабардинських мурз" в М. А. Усманова), їхні назви і мови в низці випадків потребують уточнення [Сейтяг'яєв 2019, *45*].

Коротке повідомлення про досліджуваний манускрипт із додатком транскрипції уривків з окремих текстів було вперше подано у 2003 р. в статті "Матеріали з кримськотатарської й турецької історії й літератури, що зберігаються в Науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського"[4], яка була опублікована в журналі "Йилдиз" (Сімферополь). Крім того, у ній була подана транскрипція тексту "Стислої історії кримських ханів". У 2011 р. цю статтю з деякими виправленнями було передруковано в першому томі "Праць НДЦ кримськотатарської мови й літератури"[5] [Сейтягьяев 2003, *40–72*; 2011, *335–357*].

У 2019 році опубліковано транскрипцію тексту й український переклад "Стислої історії" ель-Хадж Курбана [Сейтяг'яєв 2019]. У тому ж році той же текст в оригінальній графіці з факсиміле й російським перекладом був незалежно підготовлений та опублікований І. В. Зайцевим у його спільному з А. В. Шумкіним дослідженні "Історія і родовід черкесів: видання рукопису тюркського історичного твору XVIII ст."[6]. У роботі поданий короткий опис рукопису, включаючи відомості про його зміст і власника (Мехмед-ефенді син Хута), більш детально, ніж в М. У. Усманова, розкрито зміст розрізнених нотаток хронологічного характеру на арк. 101 зв. – 102. Крім того, І. В. Зайцев запропонував власне датування київського манускрипту. Взявши до уваги дату 29 джумада-аль-ахіра 1241 р. (8 лютого 1826 р.) на арк. 106, особливості почерку, паперу і супровідні написи, він дійшов висновку, що "текст був переписаний у XVIII ст. і його продовжували читати в XIX столітті" [История… 2019, *3*, *прим.*; *5–6*, *31–48*].

Окремі записи на полях, форзацах і вільних від тексту сторінках рукопису дають змогу доповнити відомості про власника київського манускрипту й уточнити

датування, яке виконав І. В. Зайцев. Наприклад, окрім напису з ім'ям власника на арк. 106, який був зазначений В. І. Зайцевим, у рукописі на полях поруч із заголовком "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі є ще один власницький напис [Абу-л-Гази, арк. 4 зв., 106]. На відміну від напису на арк. 106, у якому повідомляється, що власником рукопису є Мухаммед-ефенді б. Хота ("Ṣāḥibehü Muhammed Efendi bin Ḫoṭa/Ḫuṭa"), у написі на арк. 4 зв. вказано лише ім'я Мухаммед-ефенді. Судячи з усього, мова йде про ту саму особу.

Титул "ефенді" поряд з ім'ям Мухаммеда-ефенді б. Хота вказує на його належність до духовного стану. Відсутність будь-якого титулу при імені його батька дає змогу припустити, що Мухаммед-ефенді походив із вільних селян або вільновідпущеників. Подібне характерно для Північного Кавказу, зокрема, для кабардинців. Ю. Клапрот, який побував на Північному Кавказі в 1807 і 1808 рр., писав, що "їхні мулли, або священики, зазвичай є вільновідпущениками князів або узденів, які вирушають до татар Табассарана або Ендері, де вчаться трохи писати, дістають звання ефенді і повертаються в рідний край". Ще одним центром, з якого раніше до кабардинців приходили прості мулли, він називає Аксай у кумицьких землях Дагестану [Клапрот 2008, *212*].

Як свідчать джерела, власник титулу ефенді на Північному Кавказі було небагато. Наприклад, станом на 1858 рік у Великій і Малій Кабарді було всього вісім "аульних ефендіїв", з яких п'ятеро були вільновідпущениками, двоє – узденями й один – вільним. Усі вони були кабардинцями. При цьому священників нижчих рангом, тобто "аульних мулл", було 77, серед яких три кумики й один аварець. Серед мулл, походження яких вказано, більшість становили вільновідпущеники (48 осіб). Другою за кількістю групою були уздені (16 осіб), і найменше було вільних за походженням (8) [Бейтуганов 2007, *344–350*].

Схожа картина була і в інших мусульманських народів Північного Кавказу. Той же Ю. Клапрот пише про ногайців, що вони "мають священнослужителів або мулл своєї власної національності, частина яких вчиться серед турків і через п'ять або шість років повертається на Кубань. Проте більшість із них неосвічені і рідко коли здатні на більше, ніж читання Корану і виконання небагатьох молитов". Описуючи карачаївців, він повідомляє деталі освіти мулл на Північному Кавказі. За його словами, батьки віддавали своїх дітей на навчання муллам, які вчили їх читання та письма. Освоївши це, вони призначалися на читання Корану під час богослужіння, і після виконання цих обов'язків протягом якогось часу в них з'являлася можливість при бажанні бути обраними на посаду мулли [Клапрот 2008, *15*, *170*].

Мухаммед-ефенді б. Хота, як видно з його титулу, дістав більш ґрунтовну освіту, ніж рядові мулли. Судячи з усього, він навчався в кумицьких землях, після чого став одним з "аульних ефендіїв". Місцем навчання Мухаммеда-ефенді міг бути Ендірей. За даними С. Ш. Гаджиєвої, він був відомий і популярний на всьому Північному Кавказі як один із центрів науки і культури краю. Величезною популярністю користувалося медресе в Ендіреї, яке, за словами дослідниці, було найстарішим навчальним закладом. Для здобуття духовної освіти в медресе Ендірея приїжджали не лише з Дагестану, а й із сусідніх областей Північного Кавказу [Гаджиева 2005, *272*]. Схожу характеристику медресе Ендірея дає й інший дослідник, Т. Х. Кумиков. За його словами, освіта, здобута в ньому, для гірського мулли або ефенді "була достатньою атестацією про високий рівень його підготовки в галузі арабістики і знання основ ісламу" [Кумыков 1994, *18*].

Прикладом навчання представників гірських народів в Ендіреї може бути вказаний вище Шора Бекмурзін Ногмов. За даними А. Берже, який вважав, що він народився в 1801 р., Ш. Ногмов виїхав з рідного аулу в кумицькі землі в юному віці і жив в Ендіреї кілька років. Там він ґрунтовно вивчив арабську мову, а також досить добре турецьку та перську. У віці 17 років (тобто в 1818 р.) Шора вже повернувся

у свій аул і після недовгого перебування на посаді мулли, яку дістав після повернення від кумиків, відмовився від цього звання, що не відповідало його вродженим нахилам [Берже 1994, *50–51*]. Т. Х. Кумиков, який вважав найімовірнішою датою народження Ш. Ногмова 1794 р., пише, що він після недовгого перебування на посаді мулли залишив її в 1815 р. і почав зближуватися з російською військовою адміністрацією на Північному Кавказі [Кумыков 1994, *17–18*]. Відповідно до цих даних можна припустити, що Ш. Ногмов повернувся з Ендірея в 1813 або 1814 році у віці 18 або 19 років. Такий вік більш відповідає періоду навчання ногайських мулл у турків (5–6 років), вказаному Ю. Клапротом, ніж часу навчання, необхідному для того, щоб стати кадієм (10–15 років), за відомостями Дж. Белла. У першому випадку мулла навчався читання Корану і виконання невеликого числа молитов, а в другому – майбутній кадій здобував більш ґрунтовну освіту, вивчаючи морфологію, синтаксис, метрику, логіку, теорію диспуту, риторику й інші науки [Адыги… 1974, *524*; Гаджиева 2005, *272*; Клапрот 2008, *15*, *17*].

Мухаммеда-ефенді б. Хота, як свідчать окремі елементи кумицької лексики та орфографії в текстах, що написані його рукою, навчався в кумицьких землях, імовірно також в Ендіреї. З огляду на його інтерес до історії можна припустити, що він здобув другий тип освіти, який потребував більш тривалого навчання. Це означає, що після закінчення медресе йому мало бути не менш ніж 25 років. Інтерес до історії в ньому виник, імовірно, ще в роки навчання. За свідченням Абдурахмана Казикумухського (1837–1901), у Дагестані в другій половині XIX ст. в медресе найбільше вивчалися морфологія, синтаксис, законознавство, наука про тлумачення Корану, життєпис пророка Мухаммада та історія [Гаджиева 2005, *272*]. Ті ж дисципліни, ймовірно, вивчалися й раніше. Інтерес до історії, який виник у Мухаммеда-ефенді в роки навчання в медресе, міг стати для нього спонукальним мотивом до придбання основної частини київського манускрипту ще під час навчання в кумицьких землях. На користь цього свідчить наявність у ньому твору Мухаммеда Авабі Акташі "Дербенд-наме", який, як відомо, був написаний саме в Ендіреї.

Крім напису, на основі якого І. В. Зайцев виконав датування київського манускрипту, у ньому є ще два написи з датами. Один з них, на звороті верхньої кришки палітурки, починається зі слів: "1241-й, у місяці раджабі шанованому, тобто по-російському в лютому... за кількістю днів лютого був 27-й, четвер" ("Biñ iki yüz ḳırḳ bir fî mâh-i recebü'l-müreccеb ya'ni Rusça fefraldür. / ...Fefralniñ gün 'aded[i] ile / yiğirmi yedisi peyşembe güni / olmağla..."). Раджаб 1241 року гіджри відповідає 9 лютого – 10 березня 1826 р. Відповідно до даних довідкового посібника Ф. Р. Уната, 27 лютого 1826 р. відповідає суботі 1 ша'бана 1241 р. [Unat 1988, *85*]. Зрозуміло, що в написі помилково відображена дата юліанського календаря, що підтверджується і перекресленою в ній після слів "тобто по-російському в лютому" датою "двадцять дев'ятий, четвер" ("yiğirmi doḳuzı peyşembe"). Можливо, йдеться про 24 лютого 1826 р. У всякому разі зазначена дата близька до дати, яку виявив І. В. Зайцев (29 джумада-аль-ахіра 1241 р. = 8 лютого 1826 р.), і підтверджує, що київський манускрипт був у використанні в лютому 1826 р. згідно з юліанським календарем. В іншому написі на полях з метеорологічними даними повідомляється, що 10 рабіаль-ахіра 1238 р. (25 грудня 1822 р.) під час встановлення суворої зими пішов сніг ("Sene 1238 / rebi'u'l-aḫiriniñ on / güni ḳara ḳış-nıñ durlama / olduḳda ḳar yağmışdur") [Абу-л-Гази, арк. 102, 106]. У комплексі зазначені дати дають змогу датувати київський манускрипт груднем 1822-го – лютим 1826 р.

Поряд із написами, у яких вказані повні дати (з числом, місяцем і роком), у київському манускрипті є також написи, у яких вказані тільки числа і місяці або лише місяці, без зазначення року. Приміром, на звороті верхньої кришки палітурки вказана дата 10 березня ("Martnıñ onunda frestab / yedinden bana yetişdi iki yüz / yiğirmi beş som kâğız aḳçe / ve yedi manat" – "10 березня мені надійшло з рук пристава двісті п'ятдесят карбованців асигнаціями і сім рублів сріблом"). Судячи з почерку, цей

напис виконаний тією ж особою, що і зазначений вище напис із датою 27 лютого 1826 року (раджаб 1241 р.). З огляду на це можна припустити, що вказана в ній подія відбулася також у 1241 р., тобто 10 березня 1826 р.

Схожий напис із датою за юліанським календарем є і далі в рукописі: "Було третє січня, і мені надійшло від пристава шістдесят дев'ять рублів сріблом" ("Yanvar tretey olub altmış / ḍoḳuz manat frestab ḳolundan / bana yetişdi") [Абу-л-Гази, арк. 102]. Цей напис об'єднує із вказаним вище не тільки схоже позначення дат, а й схожість почерків, згадка пристава та аналогічна специфічна орфографія слів "пристав" (فرستاب) і "мені" (بنه). Все це вказує на те, що ця дата також могла бути записана у 1241/1826 р.

Почерк ще одного напису з неповною датою 26 рабі-аль-ахіра нагадує почерк напису з датою 10 рабі-аль-ахіра 1238 р. (25 грудня 1822 р.), про який було сказано вище. У ньому йдеться про отримання заробітної плати: "Двадцять шостого дня рабі-аль-ахира було видано жалування" ("Râbi'u'l-ahiring / yiğirmi altı gününde / 'ulûfe virildi") [Абу-л-Гази, арк. 1]. Незважаючи на різницю в написанні назви місяця (الاخر ربع – الاخر رابع), можна припустити, що мова в обох випадках йде про той самий рік (1238). У такому разі повна дата буде відповідати 10 січня 1823 р. Отже, написи з неповними датами, найімовірніше, підтверджують факт перебування рукопису в розпорядженні власника в період між груднем 1822-го і березнем 1826 р.

Окремо стоять два написи з неповними датами, записані, ймовірно, однією рукою на звороті верхньої кришки палітурки праворуч від напису з датою 10 березня, перпендикулярно щодо нього. Їхній почерк відрізняється від почерку сусіднього напису. Досліджувані написи близькі один до одного за змістом. У першому з них повідомляється: "Було пораховано в січні, у п'ятницю" ("Yanvar cum'a güni ḥesâb olundı"). У другому: "Було пораховано в [місяці] зу-ль-каада, у суботу" ("Zi'l-ḳa'de cum'a ertesi ḥesâb olundı"). Як видно зі змісту написів, їх важко датувати окремо через занадто велику кількість результатів можливих збігів місяця з днем тижня. Однак розташування написів окремо від інших і поруч один з одним, а також схожість почерків і чорнила дають змогу припустити, що вони були записані в той самий час, можливо, протягом двох днів, які йшли один за одним, – у п'ятницю і суботу. У цьому разі ключовим для датування написів є з'ясування дат у період між кінцем XVIII ст. і 20-ми роками XIX ст., у які сталися збіги місяця зу-ль-каада мусульманського календаря з січнем. Це відбувалося в період 1220–1224 (1806–1810) рр. Відповідно і розглянуті написи, ймовірно, були внесені в київський манускрипт у цей період. У такому разі нижні рамки періоду користування рукописом можуть бути розширені до 1806–1810 рр.

Інформативними для уточнення датування київського манускрипту є також написи, у яких взагалі немає дат, але які містять хронологічні відомості. Це дає змогу використовувати їхні дані для датування рукопису. До них належать два написи на полях зі згадуванням імен казанського муфтія Мухаммедджана (Хусаинова, 1788–1824) і правителя Єгипту Мухаммед-Алі-паші (1805–1848) [Абу-л-Гази, арк. 4]:

1) "Ḳazan müftisi Muḥammed-cân" ("Казанський муфтій Мухаммедджан");

2) "Muḥammed 'Ali Paşa-nıñ iki / oğlı vardı. Biriniñ adı / Tosum Paşa ve birinin adı / Ḫalîl Paşa idi. Bunlar mevt / ve raḥmet olmuşlar. Tosum / Paşa-nıñ oğlı / 'Abbâs Paşa. Ḫalîl / Paşa-nıñ oğlı Aḥmed Paşa. Muḥammed 'Ali / Paşa-nıñ öz / ḳız ḳarındaşından / doğmuş Küçük İbrâhîm Paşa derler. / Büyük İbrâhîm Paşa / Muḥammed 'Ali-niñ üğey / oğlıdur. / Ḳız ḳarındaşından / doğmuş Küçük İbrâhîm / Paşa-nıñ ḫatunı / Sulṭân Maḫmûduñ / ḳızıdur" ("У Мухаммед-Алі-паші було два сини. Ім'я одного було Тосум-паша, а ім'я другого – Халіль-паша. Вони упокоїлися. Син Тосум-паші – Аббас-паша. Син Халіль-паші – Ахмед-паша. Народженого від рідної сестри Мухаммед-Алі-паші звуть Кучюк Ібрагім-паша. Буюк Ібрагім-паша є пасинком Мухаммед-Алі-паші. Дружина Кучюк Ібрагім-паші, народженого від його рідної сестри, є донькою султана Махмуда").

Верхній напис датується часом перебування Мухаммедджана Хусаїнова на посаді казанського муфтія (1788–1824). Нижні межі цього періоду збігаються з часом, коли, на думку І. В. Зайцева, був переписаний київський манускрипт (кінець XVIII ст.). Почерк верхнього напису нагадує почерк основного тексту на тій самій і попередній сторінках рукопису[7]. Обидва написи виконані почерком *наста'лік*, і в них збігаються написання багатьох літер, однак між ними є і помітна різниця. Нижній напис відзначається більшим розміром вертикальних елементів, наявністю більш тонких ліній і більш гострих кутів в зображенні окремих літер. Його почерк схожий на почерк деяких марґіналій до текстів "Родоводу тюрків" і "Дербенд-наме" [Абу-л-Гази, арк. 14, 17 зв., 19, 21 зв. та ін.].

Судячи з відсутності будь-яких спеціальних вказівок при іменах осіб, про яких іде мова в нижньому написі, у момент його внесення в рукопис вони, найімовірніше, були живі. Принаймні це стосується Мухаммед-Алі-паші і його прийомного сина Буюк Ібрагім-паші (1789–1848), який помер незадовго до смерті батька, оскільки при згадці про двох рідних синів Мухаммед-Алі-паші повідомляється, що вони померли ("mevt ve raḥmet olmuşlar"). З огляду на допущене в тексті спотворення імен мова йде про його синів від першої дружини, Аміни-ханум, Ахмеда Тусун-пашу (в написі – Тосум-паша) і, можливо, Абд аль-Халім-бея (в написі – Халіль-паша), які померли, відповідно, у 1816 і 1818 рр. [Абу-л-Гази, арк. 4; Sinoué 1999, *41–42*; Buyers (1), *3*]. Однак якщо взяти до уваги надто велику різницю між іменами Халіль та Абд аль-Халім і різницю в титулах (бей – паша), то можна припустити, що в цьому разі мова йде про іншу особу. Можливо, автор напису помилково назвав сином Мухаммед-Алі-паші його племінника, сина його сестри Зубейди-ханум і Міралая Мустафа-бея, Єгена Халіль-пашу, який у 1816–1818 рр. був губернатором в Александрії, у 1818–1820 рр. командував єгипетськими військами в Хіджазі і помер там же в травні 1820 р. [Buyers (2), *1*, *2*].

Інші особи, імена яких вказані в написі, найімовірніше, також були живі. Це підтверджують і використані в реченнях з їхніми іменами граматичні засоби – вживання дієслова в теперішньому-майбутньому часі ("derler" – "називають"), а також афікса присудковості теперішнього часу ("üğey oğlıdur" – "є пасинком"; "ḳızıdur" – "є донькою"). Крім Мухаммед-Алі-паші і його померлих синів, у другому написі вказані імена ще шістьох осіб, які, ймовірно, були живі в момент внесення запису в рукопис: Аббас-паша, син Тосум-паші; Ахмед-паша, син Халіль-паші; Буюк Ібрагім-паша, пасинок Мухаммед-Алі-паші; Кучюк Ібрагім-паша, син рідної сестри Мухаммед-Алі-паші; дружина Кучюк Ібрагім-паші і її батько, султан Махмуд.

Про Ібрагім-пашу, прийомного (а за іншими даними – рідного) сина Мухаммед-Алі-паші, відомо, що він помер незадовго до смерті батька 10 листопада 1848 р. [Kutluoğlu 2000, *330*, *332*]. Відповідно до сучасних генеалогічних досліджень, Кучюк Ібрагім-паша – це Єген Ібрагім-паша, син сестри Мухаммеда-Алі-паші, Зубейди-ханум, і Міралая Мустафа-бея [Bayers (1), *2*]. Він народився в 1801 і помер раніше 11 лютого 1842 р. [Bayers (2), *1*, *2*]. Відомостей про одруження Єгена Ібрагім-паші з донькою султана Махмуда не виявлено. Сам турецький султан, про якого йде мова в написі, – це Махмуд II, який правив у 1808–1839 рр. Згідно з даними досліджень, дванадцять з його вісімнадцяти доньок померли у віці до трьох років. Старша з решти п'яти доньок, Фатма-султан, прожила 15 років (1810–1825), інші жили довше і всі були заміжні за турецькими сановниками [Öztuna 1986, *500–501*].

Аббас-паша, старший син Тусун-паші, народився в 1812 р. Титул паші йому було надано в 1819 р. Він став наступником Мухаммед-Алі-паші після смерті його сина (або пасинка) Ібрагім-паші 10 листопада 1848 р. Аббас-паша був убитий двома його власними рабами в 1854 р. [Bayers (1), *7*]. Про Ахмед-пашу, сина Абд-аль-Халім-бея, або Єгена Халіль-пашу відомостей не виявлено. Можливо, у цьому разі знову допущена помилка і сином Халіль-паші названий другий син Зубейди-ханум і Міралая

Мустафа-бея, Єген Ахмед Шукрі-паша, який народився в 1799 р., змінив свого брата, Єгена Халіль-пашу, на посаді командувача єгипетських військ у Хіджазі (1820–1829 і 1833–1841), був головою військового відомства в 1829–1833 рр., губернатором Джидди в 1827 р. і Мекки в 1840 р. У 1849–1850 рр. він був турецьким візиром у Стамбулі, після чого повернувся до Єгипту, де помер в 1856 р. [Bayers (2), *1*].

Для датування київського манускрипту важливою є згадка Аббас-паші й султана Махмуда. Титул поряд з ім'ям Аббас-паші в написі показує, що його необхідно датувати часом пізніше 1819 року (рік надання йому титулу паші). Якщо правильне припущення про відповідність Халіль-паші з напису Єгену Халіль-паші, сину Зубейди-ханум і Міралая Мустафа-бея, то ця дата буде відсунута до часу після 1820 року (рік смерті Єгена Халіль-паші). Рік смерті султана Махмуда II (1839) є верхньою хронологічною рамкою періоду, яким може бути датований напис. Отже, дані другого напису на арк. 4 дають змогу датувати його періодом 1819 (1820?) – 1839 рр.

Незважаючи на деякі відмінності почерку другого напису на арк. 4 від почерку розглянутих вище написів з датами, які відповідають 25 грудня 1822 р., 8 лютого 1826 р. і 27 лютого 1826 р., між ними є багато спільних рис. Це дає змогу говорити про ймовірні зміни в почерку тієї самої особи, які можуть бути викликані різними причинами: зміною інструментів для письма (наприклад, використанням пера замість калама, або навпаки), зовнішньої обстановки письма (незвичною позою письма, незвичною обстановкою), змінами внутрішнього стану виконавця (короткочасними функціональними розладами організму або незворотними віковими змінами), а також штучними, свідомо внесеними виконавцем напису у свій почерк змінами [Говоркова 2016, *120–121*].

Підтвердженням того, що в цьому разі справді сталася зміна в почерку, а не разове внесення в рукопис запису сторонньою особою, є наявність у київському манускрипті ще двох написів, почерк яких збігається з почерком напису з ім'ям Мухаммед-Алі-паші на арк. 4. Один з них є маргіналією до тексту "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі, а другий, перекреслений, стосується розв'язання приватних фінансових проблем (повернення взятих у борг 32 рублів мідною монетою якомусь вірменину) [Абу-л-Гази, арк. 21 зв., 102]. Отже, можна зробити висновок, що другий напис на арк. 4 був зроблений через деякий час після лютого 1826 р., протягом якого в почерку власника могли статися зміни. Разом два написи на арк. 4 дають змогу датувати рукопис у максимально можливих датах 1788–1839 роками.

Ще один напис на звороті верхньої палітурки не тільки містить хронологічні відомості, а й дає змогу зробити висновки щодо особистості власника київського манускрипту. Він має такий зміст: "Дельпос віддав полонених Сокура мені. Султан, виступивши гарантом, віддав їх власнику. Знову [ж] мені від нього майна не надійшло" ("Soḳurıng yesirlerin Delpos bana virdi. / Sulṭân kefil[8] olub ṣâḥibine virdi. Gene bana andan mâl / yetişdiği yoḳ"). Зазначене в написі ім'я "دلپوس"[9] не має відповідників серед загальномусульманських, тюркських або місцевих північнокавказьких імен. Водночас у формі "Дельпос" воно відповідає прізвищу І. П. Дельпоццо (дель-Поццо), який у 1804–1810 рр. був приставом кабардинського народу, у 1810–1814 рр. – шефом Владикавказького гарнізонного полку й комендантом Владикавказької фортеці і в 1814–1818 рр. – командувачем військ на Кавказькій лінії, після чого на початку 1818 року був призначений комендантом в Астрахань, де помер у віці 82 років 12 лютого 1821 р. [Бейтуганов 2007, *582*; Бутков 1869, ч. 3, *380*, *392*; Дебу 1829, *184*; Дубровин 1886, т. 4, *391*, *прим. 1*; Потто 1887, *728*, *733–734*, *738*]. У документах місцевого походження на Північному Кавказі є й інші форми відображення прізвища І. П. Дельпоццо. Наприклад, у "Проханні кумицьких ногайців" від 1860 р. воно передане у формі Делāфӯс [Оразаев 1989, *57*, *59*, *62*, *72*, *прим. 62*; *171*]. Однак форма, яка відображена в розглянутому написі, є більш ранньою і, як можна побачити з порівняння, ближчою до оригіналу.

Особу з прізвиськом Сокур ("Сліпий") ідентифікувати не вдалося. Таке прізвисько мав глава кубанських ногайців Касай-аулу мурза Сокур Арслан-бек (Сокур-Аджимурза Расламбеков). Але, за даними І. А. Гільденштедта, він помер ще в 1772 р., тобто задовго до призначення І. П. Дельпоццо на пост пристава при кабардинцях [Бутков 1869, ч. 1, *306*; Бутков 1869, ч. 2, *11–12*; Гильденштедт 2002, *256*; Дубровин 1886, т. 4, *391*, *прим. 1*]. Отже, у розглянутому написі йдеться про іншу особу з таким же прізвиськом, яке не є рідкістю на Північному Кавказі і зустрічається, зокрема, серед кабардинців і балкарців [Алиев, Алиева 2003, *224*; Мусукаев 1992, *17*]. Крім того, прізвисько самого Сокура Арслана-бека могло залишитися в його нащадках як родове ім'я, як це було в роді балкарських Сокурових. Вони ведуть своє походження від Каракіші Таукенова, який свого часу пошкодив собі око в лісі і через це дістав прізвисько Сокур [Мусукаев 1992, *17*].

Розглянутий напис не містить також даних про особу згадуваного в ньому Султана. Цілком можливо, що в цьому разі вказано не ім'я, а титул згаданої особи. Цим титулом на Північному Кавказі йменувалися члени династії кримських Ґіреїв, які жили серед своїх родичів з адигів (черкесів і кабардинців) та ногайців. І хоча Ю. Клапрот у першому десятилітті XIX ст. писав, що вони "залишаються лише носіями титулу, але не мають жодної реальної влади", С. Броневський, який написав свої повідомлення в 1810 р., стверджував, що "вони користуються між закубанськими народами повагою, і нерідко, на запрошення їх, брали начальство над військами у ворожих діях проти Росії" [Адыги... 1974, *161*, *244*; Броневский 1823, *224–225*; Кипкеева 2017, *68*, *76*, *80*, *95–96*, *138–139*, *146*, *188*]. Отже, султан, який згадується в написі, цілком міг бути представником династії кримських Ґіреїв, які жили серед північнокавказьких народів – кабардинців, черкесів, ногайців та ін.

Ключовим у напису є прізвище І. П. Дельпоццо, яке, з великою ймовірністю, ідентифіковано правильно. З урахуванням часу перебування його на високих адміністративних і військових постах на Північному Кавказі (1804–1818) автором напису мала бути та сама особа, що й автор напису зі згадуванням казанського муфтія Мухаммеджана Хусаїнова. Про це свідчить і схожість почерків двох написів. Останній факт дає змогу уточнити крайні нижні хронологічні рамки датування напису з ім'ям казанського муфтія. Його, як і напис із прізвищем І. П. Дельпоццо, ймовірно, слід обмежити 1804 роком, оскільки в разі, якби він належав до кінця 80-х або 90-х років XVIII ст., різниця між почерками була б більшою.

Розглянутий напис свідчить про те, що київський манускрипт був у розпорядженні його власника, судячи з усього, Мухаммеда-ефенді б. Хота, у період 1804–1818 рр. У ці часові рамки вписується і ймовірне датування двох написів на звороті верхньої палітурної кришки рукопису, які датовані 1220–1224 (1806–1810) рр. Різницю між почерком напису з прізвищем І. П. Дельпоццо і цими двома написами можна пояснити зміною зовнішніх обставин письма, наприклад незвичною обстановкою [Говоркова 2016, *120*]. Привертає увагу певна схожість між почерками двох зазначених написів і напису з ім'ям Мухаммед-Алі-паші на арк. 4. На цій підставі можна зробити висновок, що почерки всіх трьох написів є варіантами одного почерку, який, найімовірніше, належав Мухаммеду-ефенді б. Хота. З урахуванням хронологічних даних розглянутого напису період перебування київського манускрипту в руках у Мухаммеда-ефенді б. Хота може бути позначений як 1804–1839 рр.

Крім хронологічних даних, напис із прізвищем І. П. Дельпоццо містить відомості про контакти його виконавця з високопоставленими російськими чиновниками або військовими на Північному Кавказі. На це вказує його участь у передачі бранців від пристава або командувача військ на Кавказькій лінії І. П. Дельпоццо представникам місцевих північнокавказьких народів, ймовірно не підвладних Російській імперії. Цією особою, як було сказано вище, найімовірніше, був Мухаммед-ефенді б. Хота.

Загальний палеографічний аналіз показує, що в київському манускрипті окремо стоять копії трьох творів – "Родоводу тюрків" (سجرت ترکی)[10] Абу-ль-Газі, "Стислої історії кримських ханів" невідомого автора і "Дербенд-наме" (التاريخ باب الأبواب دربند نامه در زمان نوشروان عادل) Мухаммеда Авабі Акташі [Абу-л-Гази, арк. 4 зв. – 100; окр - мий аркуш]. У цій, умовно основній, частині рукопису використано однакове чорне чорнило і почерк *наста'лік*, який більшою мірою тяжіє до *насху*, ніж до *та'лīку*, що є характерною рисою османського різновиду цього почерку. При копіюванні використано також червоне чорнило. У тексті "Родоводу тюрків" ним написані або надкреслені окремі імена. У "Дербенд-наме" червоним чорнилом написані слова на початку розділів або цитат (ammâ râvî, ammâ ṣâḥib, târîḫ, faṣl).

Використання червоного чорнила при копіюванні не лише демонструє рівень майстерності переписувача, а й свідчить про те, що зазначені три твори копіювалися з досить якісно виконаного списку або навіть архетипу, у якому вони вперше були об'єднані в єдину збірку. Про професіоналізм переписувача свідчить і те, що тексти всіх трьох творів забезпечені хафізами (кустодами). На цій підставі можна зробити висновок, що ця частина київського манускрипту спочатку була окремим рукописом, який пізніше був доповнений іншими рукописними текстами і написами особистого характеру або ж переплетений в один манускрипт разом із двома іншими рукописними зошитами, один з яких був доданий на його початку, а другий – у кінці. На користь цього припущення свідчить також зазначене вище ім'я власника (Мухаммед-ефенді) на початку цієї частини київського манускрипту, а також відбитки двох власницьких печаток краплеподібної форми на її першій сторінці [Абу-л-Гази, арк. 4, 4 зв.].

Привертає увагу пагінація двох сторінок цієї частини рукопису. На арк. 5 у правому верхньому куті арабським письмом вказано номер сторінки 46, а на арк. 5 зв. – 47. Судячи з усього, номери сторінок були записані переписувачем. На цій підставі можна припустити, що спочатку цій частині тексту київського манускрипту передувало 22 аркуші (2–3 зошити) і його зміст міг відрізнятися від нинішнього. Замість цього нині їй передує один неповний зошит із 4 аркушів, один з яких використаний як форзац, тобто приклеєний безпосередньо до верхньої кришки шкіряної палітурки. Самі тексти творів основної частини записані в 13 зошитах по 6, 8, 10 і 12 арк. Після них іде ще один зошит обсягом 6 арк., останній аркуш якого також використаний як форзац.

Крім якісного чорнила густого чорного кольору і використання червоного чорнила, досить рівного й стійкого почерку, а також наявності хафізів, показником рівня професіоналізму переписувача основної частини київського манускрипту можуть бути відносно рівні рядки письма і витримані протягом усього тексту поля. Водночас у ньому відсутні ознаки спеціальної розмітки аркушів (лінію вання за допомогою *містара*). Внаслідок цього кількість рядків на сторінках неоднакова і коливається в тексті "Родоводу тюрків" від 12 на перших двох сторінках до 14–17 протягом тексту, а в тексті "Дербенд-наме" – від 16 до 20. Не виключено, що це пов'язано з особливостями тексту протографа. У текстах є марґіналії, здебільшого у вигляді заголовків та окремих приміток. Досить висока якість роботи переписувача свідчить про те, що ця частина рукопису була переписана в одному з центрів науки й культури на Північному Кавказі, як-от Ендірей [Гаджиева 2005, *272*].

Основна частина київського рукопису містить два колофони. Після "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі колофон відсутній [Абу-л-Гази, арк. 87]. Його текст завершується традиційною фразою "Істина відома Аллаху" (الله اعلم بالصواب). Відразу за нею без пробілу і заголовка починається текст "Стислої історії кримських ханів", який завершується першим колофоном. Це дає змогу дійти висновку, що в цьому разі "Стисла історія кримських ханів" є додатком (*зейль*) до "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі. Оскільки остання дата в "Стислій історії кримських ханів" – це рік посідання

кримського трону ханом Каплан-Ґіреєм втретє (1143/1730)[11], то очевидно, що основна частина київського манускрипту була скопійована пізніше цього часу.

Колофон після "Стислої історії кримських ханів" з огляду на мовні особливості може бути розділений на дві частини. Перша з них написана арабською мовою:

تمت الكتاب بعون الله / الملك الوهاب على يد العبد الضعيف المذنب المحتاج الى رحمه الله عليه اسماعيل ابن / باتير قرية تركّكى غفر الله لهما آمين و جميع المسلمين والمسلمات والمؤمنين والمؤمنات / من امة محمد صلى الله عليه و سلم كاتبه اسماعيل لاخته.

Переклад:

"Завершена ця книга за допомогою Аллаха, Господаря всіх творінь, Того, що дарує щедроти, руками цього слабкого, грішного раба, Ісмаїла ібн Батира [з] селища *Т-р-к-кій*, що потребує милості Аллаха до нього, хай простить Аллах їм обом! Нехай буде так! І всіх мусульман і мусульманок, чоловіків і жінок, що вірують, з общини Мухаммеда, мир йому і благословення Аллаха! Написав її Ісмаїл для своєї сестри" [Абу-л-Гази, арк. 87].

Друга частина, якою завершується колофон, написана османсько-турецькою мовою з окремими елементами кумицької мови:

> "Kitâb-ı *B-dāḳī Şebār* Giray Ramażân-ı Şerîfing yiğirmi sekizinci güni ḳatdı gün düşden song tamâm oldı" ("Книга *Б-даки Шебар*-Ґірая була завершена після полудня в неділю двадцять восьмого дня благородного Рамадану") [Абу-л-Гази, арк. 87].

Елементами кумицької мови в цьому разі є слова *ḳatdı gün* (неділя), *düş* (полудень) і *song* (після, потім). До них можна додати також орфографію афікса родового відмінка в слові *Şerîf**ing*** (благородного). Вживання кумицької лексики та орфографії дає змогу зробити висновок, що переписувач, Ісмаїл ібн Батир, був або етнічним кумиком, або представником одного з народів Північного Кавказу, який здобув освіту в кумицьких землях на Північно-Східному Кавказі.

З арабського тексту першого колофону основної частини київського манускрипту випливає, що переписувач копіював для своєї сестри "книгу", тобто переплетений рукопис "*Б-дакі Шебар*-Ґірая". Важко уявити, щоб книгою була названа "Стисла історія кримських ханів" обсягом три сторінки рукописного тексту. Зрозуміло, що мова йде про "Родовід тюрків" з додаванням до неї стислої історії кримських ханів. Існування такої книги підтверджується двома рукописами аналогічного змісту, один з яких зберігається в колекції тюркських рукописів Бібліотеки Нью Коледжу в Единбурзі, а другий – у зібранні тюркських манускриптів Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері.

Перший рукопис, обсягом 40 аркушів, скопійований муллою ʻАбд ар-Рахманом б. *Курбан* (?) ʻАлі, озаглавлений "Шеджере-і тюркі" ("Тюркський родовід") і датований 11 вересня 1822 р. Другий, обсягом 68 аркушів, був скопійований Шурою б. Бекмурзою ель-Кабарті, якого І. В. Зайцев ідентифікував як Шору Ногмова (Негуме Шоре, 1794–1844). Цей рукопис має назву "Шеджерет-і тюркі" ("Тюркський родовід"), яка збігається із заголовком на початку основної частини київського манускрипту, і датований 1240 р. г. (1825) [Абу-л-Гази, арк. 4 зв.]. І. В. Зайцев, взявши до уваги дату переписки в рукописі без зазначення року (вівторок 30 раджаба) й справедливо припустивши, що це одна з дат, які збігаються з періодом активної діяльності шотландських місіонерів на Північному Кавказі, на основі обчислень назвав можливою датою копіювання рукопису Шорою Ногмовим 30 березня 1824 року (30 раджаба 1239 р. г.) [Зайцев 2016, *104*; Schmidt 2011, *144–145*; Walsh 1959, *182–183*].

Незважаючи на те що цей метод вже давно увійшов до інструментарію досліджень рукописів [див., напр.: Бартольд 1973, *475*, *прим. 26*], на наш погляд, результати таких обчислень не можуть бути прийняті як остаточні і єдино можливі, оскільки

вони не враховують цілком імовірні локальні розбіжності при визначенні початку місяців мусульманського календаря на основі візуальних спостережень або математичних обчислень, які знайшли відображення в деяких довідкових посібниках. Наприклад, згідно з даними довідкового посібника Ф. Р. Уната, вівторок 30 березня 1824 р. відповідає не 30, а 29 раджаба 1239 р., а середа 30 раджаба припадала на вівторок у 1226 р. (20 серпня 1811 р.), 1234 р. (25 травня 1819 р.) і 1242 р. (26 лютого 1827 р.) [Unat 1988, *85*]. З урахуванням віку Ш. Ногмова, який народився 5 жовтня 1794 р., і датування рукопису в каталозі 1240 (1825) роком, згідно із вказаним посібником, найімовірнішою буде друга дата – 25 травня 1819 р.

У розглянутій І. В. Зайцевим даті переписки манускрипту з Бібліотеки Університету Джона Райландса викликає інтерес явно помилкове відображення числа "тридцять" у формі "yigirmi on" ("двадцять десять"). Для позначення цього значення в османсько-турецькій мові, як і в мовах тюркських народів Північного Кавказу, існує числівник "otuz" (у карачаєво-балкарській мові є також "юч он" – "три десятки" [Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, *819*]). Щодо цього і сам дослідник висловив сумнів [Зайцев 2016, *104*, *прим. 3*]. Водночас не можна виключати, що в цьому разі зроблено переклад форми числа "тридцять", яка прийнята в розмовній кабардинській мові і звучить як "тIощIрэ пщIырэ" (в дослівному перекладі "двадцять і десять", чому відповідає "yigirmi on" у зазначених тюркських мовах) [Граматика... 1957, *77*]. Можливість такого перекладу, помилкового з погляду тюркських мов, цілком відповідає характеристиці Ш. Ногмова як носія розмовної кабардинської мови і як людини, яка в певний період не досить добре володіла турецькою мовою. Про це свідчить поглиблення ним знань турецької мови під час перебування в С.-Петербурзі з лютого 1832-го по травень 1835 р. [Берже 1994, *52*; Зайцев 2016, *109*].

Ще одним підтвердженням поширення на Північному Кавказі рукопису, який за змістом збігався з "книгою *Б-дакі Шебар*-Гірая", може бути повідомлення Ю. Клапрота про "літопис кримських царів, написаний ногайсько-татарською мовою". У ньому він навів уривок із вказаного літопису про події 1141 р. г., який повністю повторює відповідне місце в "Стислій історії кримських ханів" і, ймовірно, був витягнутий з рукопису аналогічного змісту, як справедливо припустив І. В. Зайцев [Абул-Гази, арк. 87; Зайцев 2016, *110–111*; Клапрот 2008, *45*; Klaproth 1814, *192*].

Про ознайомлення Ю. Клапрота з рукописом, аналогічним за змістом "книзі *Б-дакі Шебар*-Гірая", свідчить також його ремарка щодо уривка з "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі, який відсутній у французькому й німецькому перекладах. У ньому йдеться про те, що Менгу-Тимур-хан "також подарував володіння під назвою Акордах Бахадурові-хану, синові Шейбана-хана; а міста Кафах, Крим і Маджар Оран-Тимуру, синові Тукай-Тимура" [Клапрот 2008, *97–98*]. Варто зауважити, що зазначений уривок відсутній не лише в російському перекладі В. К. Тредіаковського, який був виконаний у 1768 р. з французького видання, а й у перекладі Г. С. Саблукова 1906 р. на основі Казанського й С.-Петербурзького списків твору [Родословная… 1768, т. 2, *86*; Абуль-Гази 1906, *XII*, *152*]. У київському манускрипті зазначений уривок повністю відповідає перекладу, який наведено в Ю. Клапрота: "Taḳı Aḳ Orda tigän memleketi-ni Bahâtûr Ḫân bin / Şeybân Ḫânġa berdi. Kefe ve Ḳırım ve Macarnı Oran Timur bin Toḳay Timurgä berdi" [Абу-л-Гази, арк. 62 зв.].

Таким чином, "літописом кримських государів" у Ю. Клапрота з великою ймовірністю названий рукопис, який за змістом збігався з "книгою *Б-дакі Шебар*-Ґірая". Привертає увагу те, що Ю. Клапрот ознайомився із вказаним ним "літописом" наприкінці 1807-го або в 1808 р. Це збігається з часом, коли основна частина київського манускрипту вже була в розпорядженні Мухаммеда-ефенді б. Хота, що може бути вказівкою на можливий зв'язок між двома рукописами або навіть їхню тотожність. З огляду на маршрути його подорожей у ці роки з "літописом кримських царів" він міг ознайомитися в Моздоці або Георгієвську, де, за власними словами,

"переважно був зайнятий збором подробиць, що стосуються черкесів", або в інших пунктах, у яких зупинявся під час подорожі по Малій Кабарді, частині Кубані і району П'ятигір'я, у якому розташоване відвідане ним місіонерське поселення Карасс.

Судячи з позначення в колофоні, протографом для першого тексту, який Ісмаїл ібн Батир скопіював для своєї сестри, була книга, якою володів *Б-дакі Шебар*-Ґірай. Своєю чергою протографом для "книги *Б-дакі Шебар*-Ґірая" була книга під назвою "Шеджерет-і тюркі" ("Тюркський родовід"), як зазначено в заголовку на початку тексту твору. Дата завершення переписування "книги *Б-дакі Шебар*-Ґірая" Ісмаїлом ібн Батиром, яка вказана в першому колофоні київського манускрипту (28 рамадана, неділя), не дає змоги точно встановити рік без отримання додаткових відомостей.

Другий колофон основної частини йде після "Дербенд-наме" [Абу-л-Гази, арк. 100]. Він починається і закінчується традиційними короткими фразами арабською мовою із зазначенням імені переписувача і повідомленням про завершення книги: "تمت الرسالة" і "كاتبه اسماعيل" ("була завершена невелика книга (послання)" і "написав її бідняк Ісмаїл"). Між ними поміщений тривірш османсько-турецькою мовою, який написаний віршовим розміром *хазадж* і римується за схемою *aba* з багатою римою і редифом "olsun": "Bunı yazan sa'îd olsun / Girib cennet sarayında / Cehennemden ba'îd olsun" ("Нехай той, хто це написав, буде щасливий у райському палаці, увійшовши [до нього]. Нехай він буде далекий від пекла").

Збіг імен переписувачів та об'єднання двох книг в одному рукописі свідчать на користь того, що в обох колофонах зазначено ту саму особу. Мови колофону характеризують переписувача Ісмаїла ібн Батира як людину, яка здобула гарну освіту, володіла кумицькою, арабською й османсько-турецькою мовами. Використання ним елементів кумицької мови в османсько-турецькому тексті, а також включення в рукопис, який він копіював для своєї сестри, тексту твору "Дербенд-наме" дають змогу припустити, що він був кумиком, а архетип, від якого походив або яким власне і був протограф київського манускрипту, був переписаний у кумицьких землях Північно-Східного Кавказу.

У першому колофоні привертає увагу форма написання назви селища, до якого відніс себе переписувач, із двома літерами "кāф" у корені і знаком подвоєння ("шадда") над літерою "йā" в кінці (تركّكىّ) [Абу-л-Гази, арк. 87]. У науковій літературі зустрічається ойконім Тергек, з яким його можна було б асоціювати. У такій формі автори сучасного російського перекладу повідомлення Я. Рейнеггса[12] передали наведену їм назву столиці Тарковського шамхальства до отримання нею назви Таргу. Однак в автентичному німецькому виданні твору Я. Рейнеггса 1796 р., як і в його англійському перекладі 1807 р., у цьому місці тексту вказано ойконім Терре-Колл (Terre-Koll), який важко співвіднести з назвою Тергек [Алиев 2019, *351*; Reineggs 1796, *92*; Reineggs, Bieberstein 1807, *104*]. Інших підстав для прочитання назви селища з першого колофону у формі "Tergekiyy" у доступних джерелах і літературі не виявлено.

Не може бути назва вказаного селища й перекладом російських ойконімів Терське місто або Теркі у формі "ḳaryetü Terkkiyy" або "ḳaryetü Terekkiyy", оскільки до часу переписування "книги *Б-дакі Шебар*-Ґірая" (після 1730 р.) населеного пункту з такою назвою на Північно-Східному Кавказі вже не існувало. Терське місто (Терский город), яке за свою історію п'ять разів переносилося на нове місце і змінювало офіційну назву, зберігаючи при цьому в просторіччі назву Теркі, було знищено Петром I у 1722 р., а останні Теркі зникли в 1726 р. внаслідок трансрегресії Каспійського моря [Гарунова и др. 2017, *126–130*; Шихсаидов и др. 1993, *238*, *прим. 61*]. Так само й Абсіяхкент (Карасувкент), який, за відомостями дагестанського краєзнавця початку XX ст. А. Ібрагімова, автора твору "Таріхі Кизларкала", російські торговці називали Терське містечко, у 1725 р. був зруйнований повінню і

побудований жителями заново на новому місці. Там він дістав назву Кизларкала (Кизляр), а його старі назви різними мовами, судячи з усього, вийшли з ужитку [Шихсаидов и др. 1993, *219*, *220*, *222–224*].

Важко уявити також, що назва населеного пункту в колофоні київського рукопису є перекладом мікроойконіма Терік-аул (Терський або, можливо, Тюркський аул), зафіксованого краєзнавцем Д. А. Махмудовим у двох кумицьких селах Чеченської Республіки – Брагунах Гудермеського району і Виноградному (спочатку Бамматюрт, пізніше Новий-Юрт і Виноградовка) Грозненського району. За його відомостями, зазначені села умовно діляться на два аули: Терік-аул і Чергес-аул. Жителями Терік-аулу є здебільшого кумики, вихідці з сіл на правому березі Тереку, які пов'язують своє походження з Кримом і стверджують, що переселилися до чеченських земель з Ендірея, а Чергес-аул населяють вихідці з черкеських сіл, які змушені були переселитися до кумиків пізніше з різних причин [Махмудов 2017, *68–69*]. Зрозуміло, що переписувач не став би вказувати в колофоні назву частини населеного пункту (квартал) як місце проживання або походження, а вказав би замість цього назву самого населеного пункту, у якому цей квартал був розташований.

Відсутність відповідної назви селища в доступній довідковій літературі, дослідженнях і джерелах змушує припустити, що при передачі цього ойконіма була допущена помилка. Це могло статися в разі, якщо основна частина київського манускрипту, яка складається з трьох зазначених вище творів, була разом з колофоном скопійована з іншого рукопису. Можливо, переписувач, який копіював текст оригіналу з рукопису сестри Ісмаїла ібн Батира або з його списку, неправильно інтерпретував другу косу риску (*саркаш*) над літерою "кāф", яка, судячи з довжини, була елементом літери "гāф" перського алфавіту[13]. Метою її використання автором колофону могло бути бажання забезпечити правильне прочитання назви селища, з якого він походив: "ترگلیّ". З цією ж метою ним був використаний знак подвоєння "шадда". З урахуванням можливих помилок вказаний ойконім може бути прочитаний у формі "Тургелі" ("Türgeliyy").

Повної відповідності вказаному ойконіму на Північному Кавказі не виявлено. Він близький до назви селища Дургелі (Дургалі) в кумицьких землях на півночі Дагестану з різницею в початковому кореневому приголосному /т/ – /д/ [Списки... 1869, *11*]. Теоретичну можливість первісного існування назви Тургелі, на зміну якого пізніше прийшов її фонематичний варіант Дургелі, доводить те, що в системі консонантизму кумицької мови початковий звук /т/ є обов'язковим для старого словникового фонду [Дмитриев 1940, *15*]. Однак у літературі і джерелах відсутні відомості про те, що відоме сьогодні село Дургелі колись в минулому називалося Тургелі. Тому питання про ойконім Тургелі (Türgeliyy) з першого колофону основної частини київського манускрипту залишається відкритим.

Ще однією загадкою є слово *б-дакі* при імені *Шебар*-Ґірая в першому колофоні с варіантами прочитання *бедакі, будакі* або *бідакі*. Судячи з наявності арабського закінчення "ىّ" – *ійй*, за допомогою якого утворюються так звані "відносні імена", воно є нісбою [Халидов 1977, *86*]. У доступних джерелах і літературі не вдалося виявити на Північному Кавказі самостійного ойконіма Будак (Бедак, Бідак), від якого він міг бути утворений. Найближчим відповідником є основний (номінативний або субстантивний) компонент складеної назви "країни" і "міста" Кара-Будак (суч. Карабудахкент), зафіксованої в другій пол. XVII ст. в "Книзі подорожей" Евлії Челебі, а також відомої з творів першої чверті XIX ст. у формі "Кара-Будаг" [Броневский 1823, *304*; Эвлия Челеби 1979, *116*, *118–119*; Evliyâ Çelebi 1928, *795*, *798*; Günümüz Türkçesiyle... 2011, *677*, *680*].

Про можливість утворення нісби Будакі в скороченій формі від ойконіма Кара-Будак свідчить паралельне використання на Північно-Східному Кавказі нісб аль-Газіґумукі і аль-Ґумукі в іменах дагестанських вчених XIX ст. У'ті-Хаджі аль-Ґумукі –

аль-Хадж У'ті аль-Газікумукі і Джамаль ад-Діна аль-Ґумукі – аль-Газі-Ґумукі [Мусаев 2014, *634*, *прим. 7*; *636*, *прим. 29*]. Всі наведені варіанти нісб утворені від назви села Газі-Ґумук (Казі-Кумук) у Дагестані. Цей приклад вказує на те, що в даному регіоні атрибутивний (означальний) компонент ойконімів при утворенні нісб цілком міг виключатися.

Ім'я власника книги, яку скопіював Ісмаїл ібн Батир для своєї сестри, у формі Шебар-Ґірай (شبار كراى) також не виявлено в доступних джерелах і літературі. Водночас на Північному Кавказі відоме ім'я Шабаз-Ґірей (Шабас-Ґірей, Шавас-Ґірей). Воно є місцевою формою вимови імені Шехбаз-Ґірей, яке відоме в династії кримських Ґіреїв і, найімовірніше, набуло поширення в зазначеній вище формі за допомогою кримських татар або ногайців. Судячи з усього, на якомусь етапі поширення "книги *Будакі Шебар*-Ґірая" кимось із переписувачів була пропущена діакритична крапка над літерою "зāй" арабського алфавіту в кінці імені її власника. Не виключено, що помилка була допущена самим переписувачем основної частини київського манускрипту.

В історичних джерелах XVIII – початку XIX ст. згадуються три особи з зазначеним ім'ям, що мають стосунок до Північного Кавказу: Шабаз-Ґірей Куденетов з узденів Великої Кабарди, Шабаз-Ґірей, син буйнацького власника[14], пізніше шамхала, Баммата (Мухаммада) II (1784–1797), і Шабаз-Ґірей, син кримського хана Арслан-Ґірея (1748–1756, 1767). Мати стосунок до Кара-Будака і, відповідно, нісбу Будакі міг лише один з них – Шабаз-Ґірей, син Баммата. У 1775 р. він перебував у Кизлярі як аманат. За відомостями С. Броневського, у 1808 році йому було 37 років, тобто під час перебування в Кизлярі йому було всього 4 роки [Абдусаламов 2014, *88*; Броневский 1823, *301*; Бутков 1869, ч. 2, *21*].

Якщо припущення про тотожність Будакі Шабаз-Ґірая Шабаз-Ґірею, сину Баммата, правильне, то з огляду на дату його народження (1771 р.) природно припустити, що його список книги "Шеджерет-і тюркі" був переписаний для нього після завершення навчання грамоти (можливо, у віці 13–14 років [див.: Адыги... 1974, *337*]), тобто в середині 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. Її копіювання Ісмаїлом ібн Батиром, відповідно, має бути віднесено до більш пізнього часу. Взявши це до уваги і користуючись вказаним вище методом обчислення, можна вирахувати приблизну дату переписування "книги Будакі Шабаз-Ґірая" Ісмаїлом ібн Батиром.

Як було зазначено вище, в колофоні вказана дата 28 рамадана, неділя. З урахуванням висловлених вище припущень, а також отриманих раніше даних щодо датування київського манускрипту за допомогою таблиць довідкового посібника Ф. Р. Уната отримано такі роки, у які 28 рамадана припадало на неділю: 1198 р. (15 серпня 1784 р.), 1206 р. (25 травня 1792 р.), 1214 р. (23 лютого 1800 р.) і 1222 р. (29 листопада 1807 р.). Перша з цих дат більше відповідає часу появи "книги Будакі Шабаз-Ґірая", ніж часу її копіювання. Остання дата збігається з часом перебування Ю. Клапрота на Північному Кавказі (1807–1808), де він ознайомився з "літописом", який, судячи з усього, був аналогічним за змістом "книзі Будакі Шабаз-Ґірая", а також з періодом перебування київського манускрипту в розпорядженні її власника (1804–1839), і тому може бути відхилена. З цього випливає, що Ісмаїл ібн Батир міг скопіювати "книгу Будакі Шабаз-Ґірая" разом із "Дербенд-наме" в один рукопис для своєї сестри в період 1792–1800 рр. Відповідно, рукопис сестри Ісмаїла ібн Батира або його список могли бути скопійовані в київський манускрипт ще пізніше, можливо наприкінці XVIII ст. (після 25 травня 1792 р.) або вже в першому десятилітті XIX ст. (після 23 лютого 1800 р.). Це відповідає даним, отриманим у результаті дослідження написів особистого характеру щодо часу його перебування у використанні (1804–1839) і підтверджує припущення І. В. Зайцева про те, що текст був скопійований у XVIII ст. і його продовжували читати в XIX ст. [История... 2019, *6*].

Отже, попереднє ознайомлення з київським манускриптом дає змогу припустити, що в його основі лежать копії двох рукописів, які вперше були скопійовані в

одну книгу Ісмаїлом ібн Батиром із селища *Тургелі* (*Дургелі*?) для своєї сестри. Мови й зміст колофонів, у яких зафіксовано ім'я переписувача, а також зміст скопійованих Ісмаїлом ібн Батиром творів дають змогу припустити, що він був етнічним кумиком, добре освіченим, мав досвід переписування рукописних книг. Власником першого зі скопійованих ним рукописів або його протографа був, найімовірніше, Шабаз-Ґірей Будакі, який походив із селища Кара-Будака на Північно-Східному Кавказі або постійно жив у ньому. Можна припустити, що це був син буйнацького бека, пізніше шамхала, Баммата II і брат шамхала Махді II (1797–1830). Його рукопис складався з "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі з додаванням до нього стислої історії кримських ханів і був аналогічний за змістом двом рукописам "Тюркського родоводу" ("Шеджере-і тюркі" й "Шеджерет-і тюркі") північнокавказького походження з Бібліотеки Нью Коледжу в Единбурзі і Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері, які збереглися до наших днів, а також, судячи з усього, "літопису", з яким наприкінці 1807-го або в 1808 р. ознайомився на Північному Кавказі Ю. Клапрот.

Наявність згаданих вище двох відбитків власницької печатки краплеподібної форми на арк. 4 може свідчити про те, що основна частина київського манускрипту спочатку належала представнику вищої кумицької знаті. Особиста печатка подібної форми зафіксована Г. М.-Р. Оразаєвим у листі аксаєвського власника Каплан-Ґерея (Кафлан-Ґерея), сина Ахмадхана (1756). Окремо він зафіксував печатку мигдалеподібної форми зі змазаною легендою, яка, судячи з усього, належала іншому аксаєвському власнику, Адільґерею, сину Алібека (1765). При цьому печатка ще одного аксаєвського власника, Солтанбека, сина Мухаммад-уцмия (1765), відбиток якої зафіксований у тому ж документі, що й печатка Адільґерея, сина Алібека, має восьмигранну форму [Оразаев 2002, *225*, *299*].

М. А. Усманов, який досліджував документи Улусу Джучі і Кримського ханства, встановив, що перстенева печатка мигдалеподібної форми без тамги правила посвідченням особи для всіх членів династії Джучидів [Усманов 1979, *170–171*]. Зафіксовані Г. М.-Р. Оразаєвим мигдалеподібна і краплеподібна форми печаток в аксаєвських власників дають змогу припустити існування між ними зв'язку. Судячи з усього, краплеподібна форма печатки, як і мигдалеподібна, свідчила про походження її господаря від Джучидів. У будь-якому разі відбитки краплеподібної печатки в київському манускрипті вказують на те, що його першим власником був представник місцевої кумицької знаті. Мухаммед-ефенді б. Хота, як представник мусульманського духовенства, не міг бути власником перстеневої печатки краплеподібної форми. Це дає змогу припустити, що основна частина київського манускрипту (або рукопис цілком) перейшла до нього від іншої, більш високопоставленої особи.

Марґіналії основної частини київського манускрипту не дають змоги сказати щось певне про його першого власника з числа представників місцевої знаті. З огляду на ймовірний зв'язок рукопису з кумицькими землями Дагестану можна припустити, що його перший власник також був із цих місць. У зв'язку з цим привертає увагу напис у кінці рукопису з ім'ям Мухаммед-Алі Отемішева: "Mâlmuş[15] satucısı / Muhammed Ali Ötemişof") [Абу-л-Гази, арк. 106 зв.]. Варіант його перекладу: "Той, що продає це, як товар, – [це] Мухаммед-Алі Отемішев". При такому розумінні неможливо сказати щось певне про предмет торгівлі, проте очевидно, що це незвичний для автора напису вид товару, на відміну, наприклад, від зазначених в інших написах рукопису коней, овець, проса і т. п.

Відсутність титулу при імені Мухаммед-Алі Отемішева не дає змоги точно визначити його соціальний статус. Однак закінчення його прізвища, яке характерне для російської мови, в контексті епохи (тобто початкового етапу встановлення панування Російської імперії на Північному Кавказі) свідчить про його перебування на російській службі й можливий високий статус у суспільстві горців. Прізвище

Мухаммед-Алі Отемішева дає змогу припустити, що він мав стосунок до отемішевського володіння в кумицьких землях Дагестану, яке разом з його князями і центром у селі Отеміші продовжувало існувати на Північно-Східному Кавказі ще в 60-ті роки XIX ст. [Бутков (1) 1869, *25*, *прим. 2*]. Цілком імовірно, що Мухаммед-Алі Отемішев належав до отемішевських власників, що його незвичним товаром був київський манускрипт і що покупцем манускрипту і виконавцем відповідного напису з його ім'ям був Мухмаммед-ефенді б. Хота.

Включення в книгу "Будакі Шабаз-Ґірая" стислої історії кримських ханів може бути пояснено місцем його перебування або походження. Відомо, що як мінімум два члени кримської керівної династії більш-менш тривалий час жили на землях Кара-Будака. Один із них, Шагін-Ґірей (Шан-Ґірей російських джерел), син хана Саадет-Ґірея II (1584) і брат хана Мухаммед-Ґірея III (1623–1628), опинився на землях Кара-Будака після того, як у 1614 р. втік до перського шаха Аббаса I (1587–1629), рятуючись від спроби арешту за наказом турецького султана Ахмеда I (1603–1617). У 1619 р., після битви під Ардебілем, у якій перське військо завдало поразки туркам і в якій на боці османів був хан Джанбек-Ґірей (1610–1623, 1627–1635) з кримським військом, шах Аббас I відправив Шагін-Ґірея на землі Кара-Будака, де він перебував, імовірно, до свого від'їзду до Криму в 1623 р. [Кушева 1963, *312*; Памятники... 1898, *630–631*; Смирнов 1887, *479–480*, *489*, *523*].

Ще один представник керівної кримської династії, хан Мухаммед-Ґірей IV (1641–1644, 1654–1666), знайшов у Кара-Будаку притулок від переслідування турецького султана і свого наступника на кримському троні хана Аділь-Ґірея (1666–1671). Як повідомляє турецький мандрівник Евлія Челебі, який його супроводжував, після зустрічі Мухаммед-Ґірея з тарковським шамхалом Махмудом[16] в Ендіреї той дав йому юрт у країні Кара-Будак. Головний бек країни, резиденція якого була розташована в селищі Кара-Будаку, дав поваленому кримському хану в супровід воїнів, з якими той вирушив у подароване йому як хас[17] село Пірбай – одне із селищ (кенд) Кара-Будака [Эвлия Челеби 1979, *113*, *115*, *118–119*]. Заслуговує на увагу той факт, що ще на початку XX ст. в Темір-Хан-Шуринському окрузі, у місцевості Юхари-кутан поблизу села Параула були розташовані руїни старого села Бахчисарая [Дагестанский сборник 1902, *162*]. Існує думка, що ця назва була дана селу Пірбаю після того, як воно в 1666 році було надано шамхалом Сурханом поваленому кримському хану Мухаммед-Ґірею IV [Кумыкские очаги].

Природно припустити, що й після зазначених представників кримських Ґіреїв у Кара-Будаку або в його окрузі продовжували жити їхні нащадки або родичі[18]. У їхньому середовищі могли вестися історичні записи, які пізніше були кимось об'єднані в "Стислій історії кримських ханів". На користь її укладання на Північному Кавказі свідчить те, що більшість відомостей, які не мають стосунку до хронології зміни ханів у Криму, пов'язано саме з Північним Кавказом і з суміжними з ним землями. Наприклад, у ній наводяться унікальні дані про поразку Саадет-Ґірея і Іслам-Ґірея в битві при Азаку в 923 р. (1517/18), про смерть хана Девлет-Ґірея в битві з португальцями на Таманському півострові в 985 р. (1577/78), про загибель кримських султанів Бахт-Ґірея і його брата Мурад-Ґірея в Кабарді 28 рамадана 1141 р. (27 квітня 1729 р.) [Абу-л-Гази, арк. 86–87].

Друга книга, яка була скопійована Ісмаїлом ібн Батиром для сестри, – це історичний твір Мухаммеда Авабі Акташі "Дербенд-наме" ("et-Târîḫ-i Bâbü'l-Ebvâb der zemân-ı Nûşirvân-ı 'Âdil"). Про те, що це саме його твір, свідчить збіг її мови (азербайджанської) і змісту з мовою і змістом так званого Рум'янцевського списку "Дербенд-наме"[19]. У київському манускрипті, як і в Румя'нцевському списку, основний зміст вказаного твору починається з повідомлення про правителя Ірану Кубада-шаха, батька Нушірвана, і хакана, правителя тюрків та хозар, і завершується подіями 456 р. г., коли "з боку нащадків Джеюна виявилася смута" [Абу-л-Гази, арк. 4 зв.,

99 зв. – 100; Шихсаидов и др. 1993, *6*, *17*, *42*]. Різниця між текстами у двох рукописах полягає в тому, що в київському манускрипті відсутня вступна частина після *басмали*, яка складається з *хамдали*, *салвали* і повідомлення автора про себе, причину виконання ним роботи та її характеристики [Шихсаидов и др. 1993, *16–17*]. Водночас у Рум'янцевському списку відсутній додаток до тексту "Дербенд-наме", який у київському манускрипті має назву "Розповідь про місця відвідування, які є в Дербенді" ("Derbend[d]e olan ziyâret-gâhi beyân ider"). У ньому повідомляється про місця поховання пірів, дервішів, газіїв, двох синів останнього з праведних халіфів, Алі, – Айн-Алі і Зейн-Алі та інших, серед яких названі й легендарні особи – Джумджуме-султан, Деде Коркут, два сини Чингісхана. Другий колофон основної частини київського манускрипту йде після цього додатку [Абу-л-Гази, арк. 100].

Зазначений додаток, відсутній у Рум'янцевському списку, є у зворотному перекладі (з тюркської на перську мову) Аліяра (Алі-Яра) б. Казима, який на думку А. Казембека, був виконаний наприкінці XVIII ст. Сьогодні він доступний також у російському перекладі, який здійснений П. М. Алібековою з фотокопії манускрипту Інституту східних рукописів Російської академії наук (Санкт-Петербург) [Дербенд-наме… 2017, *4–5*, *29–31*]. Зазначений текст у перському перекладі, як і в київському манускрипті, йде після молитви, якою завершується текст "Дербенд-наме", і з невеликими розбіжностями збігається з текстом додатку київського рукопису. Згідно з відомостями манускрипту Інституту східних рукописів РАН, переклад Аліяра б. Казима був присвячений кубинському і дербендському правителю Шейхалі-хану, який правив у 1791–1810 рр. Ці роки близькі до ймовірного часу копіювання основної частини київського манускрипту для першого власника (1792–1804). Це свідчить про те, що рукопис, із якого здійснювався перський переклад, і протограф київського манускрипту походять від одного архетипу.

Ім'я автора додатку до "Дербенд-наме" в рукописі не вказано. Вживання ним при імені еміра вірян Алі *салвали* свідчить про те, що він був із шиїтів. Завдяки Рум'янцевському списку відоме ім'я автора твору – Мухаммед Авабі Акташі. В. В. Бартольд припустив, що він жив у XVII ст. [Бартольд 1973, *474*]. З огляду на нісбу автор походив з Акташа, точне місце розташування якого невідоме. За власним свідченням автора, він із примхи долі опинився серед знаті Ендірея в країні кумиків, де Чупан-бек, син шамхала, замовив йому скорочення і переклад із перської на тюркську мову твору "Історії Дербенду" ("Таваріх-і Дербенд-наме"), що він і виконав, уникаючи високого стилю [Шихсаидов и др. 1993, *16*]. Отже, твір Мухаммеда Авабі Акташі з'явився в кумицьких землях і, судячи з усього, там же набув поширення.

Ймовірне карабудацьке походження "книги Будакі Шабаз-Ґірая" змушує думати, що рукопис, із якого Ісмаїл ібн Батир скопіював для своєї сестри "Дербенд-наме", разом із додатком також належав комусь із карабудацьких беків. Цілком можливо, що власником протографа "Дербенд-наме" був той же Будакі Шабаз-Ґірай. Походження "Дербенд-наме" з кумицьких земель, ймовірна належність до кумиків осіб, що зазначені в розглянутих колофонах, а також тема твору є аргументами на користь того, що основна частина київського манускрипту була переписана в кумицьких землях і, ймовірно, була сепаратним рукописом. З огляду на ймовірне походження основної частини київського манускрипту з кумицьких земель і належність представнику кумицької знаті її можна умовно назвати "кумицькою".

Згідно з висловленим вище припущенням, копіювання зазначених двох книг спочатку Ісмаїлом ібн Батиром для сестри, а пізніше невідомим переписувачем для першого власника основної частини київського рукопису (власника краплеподібної печатки) було здійснено в період після 1792 р. Записи на зворотах обкладинок і полях київського манускрипту дають змогу зробити висновок, що київський манускрипт був у використанні як мінімум до березня 1826 р. Непрямі хронологічні дані дають змогу розширити ці рамки до 1839 р. За цей час основна частина манускрипту

була доповнена окремими творами та уривками, а також маргіналіями і записами особистого характеру. Судячи з різниці в чорнилі і почерках, це було зроблено в різний час різними людьми, число яких не менш ніж 3 особи. Нижче перераховані найбільші за обсягом тексти з відомостями про почерк виконавців та чорнило:

1) "Глава про Ідіге" ("Faṣl-i İdigü", арк. 1–1 зв.; почерк *насх*, із варіантами кінцевої літери "кāф", яка більш характерна для почерку *наста'лік*; чорнило чорне);

2) "Виклад обставин п'ятниці" ("Der beyân-ı şerâ'iṭ-i cum'a", арк. 1 зв.; почерк *наста'лік*; чорнило чорне, світлого відтінку);

3) "Уривки з ногайського епосу" (умовна назва, яку дав М. А. Усманов, арк. 2–3; почерк *насх*, який відрізняється від почерку тексту № 1; чорнило чорне, більш світлого відтінку, ніж у тексті № 2);

4) "Розповідь про дивне питання від Харуна ар-Рашида" ("Ḥikâyet-i sü'âl-i ḳarîb āz Harûn er-Reşîd", арк. 3; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, схоже на чорнило тексту № 1);

5) "Виклад благословенного найвеличнішого імені" ("Der beyân-ı ism-i a'ẓam-ı mübârek", арк. 3 зв.; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, на початку тексту схоже на чорнило тексту № 1, у кінці – світлого відтінку);

6) "Оповідання про воду раннього весняного дощу" ("Der beyân-ı āb-ı nîsân", арк. 4; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, до середини тексту трохи більш світлого, потім більш темного відтінку, схоже на чорнило тексту № 1);

7) розповідь про Теврат і пророка Мусу (без заголовка, арк. 100 зв. – 101; почерк *наста'лік*, який нагадує почерк тексту № 2; чорнило чорне, світлого відтінку);

8) "Згадуються великі з курейшитів і їхні племена, кожне з його ім'ям" ("Ḳureyş ululları ve ḳabîleleri adlı adılän ẕikr olunur", арк. 101 зв.; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, місцями світлого відтінку);

9) "Клятва" (стандартний текст клятви свідка в суді; "Ḳasam-nâme", арк. 102 зв.; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, місцями світлого відтінку);

10) Документ про звільнення раба ("حجة صحيحة شرعية و وثيقة صريحة مرعية" – "Справжній шаріатський документ і ясний акт, якого дотримуються", арк. 102 зв.; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 2; чорнило чорне, місцями світлого відтінку);

11) "Стисла історія" ель-Хадж Курбана (El-Ḥâcc Ḳurbân. "Muḫtaṣar târîḫ", арк. 103–105; почерк *наста'лік*, відмінний від почерку тексту № 2; чорнило чорне, більш світлого відтінку, ніж текст № 10);

12) Настанова з підготовки коня до набігу ("Ve her kim aṭını binmek çapmaḳ murâdı olduḳda bu kâġıẕa baḳa ġaflet olumnaya..." – "Кожен, хто бажає брати участь у набігу на своєму коні, нехай керується цим папером і не виявляє недбалість...", арк. 105–106; почерк *наста'лік*, схожий на почерк тексту № 11; чорнило чорне, світлого відтінку, схоже на чорнило тексту № 11).

Незважаючи на варіації в зображенні окремих графем, можна припустити, що вісім із дванадцяти перерахованих текстів (№№ 2, 4–10) написані однією рукою, відмінною від руки переписувача основної частини київського манускрипту. На наш погляд, ці тексти були записані Мухаммедом-ефенді б. Хота. Підставою для такого припущення є те, що зазначені тексти переважно релігійної або релігійно-історичної тематики, що цілком відповідає його належності до мусульманського духовенства. Крім того, почерки зазначених текстів нагадують почерки розглянутих вище написів з ім'ям казанського муфтія Мухаммедджана Хусаїнова, з ім'ям Дельпоса (І. П. Дельпоццо) та обох написів із зазначеними повними датами – 10 рабі-аль-ахіра 1238 р. (25 грудня 1822 р.) і 29 джумада-аль-ахіра 1241 р. (8 лютого 1826 р.) [Абу-л-Гази, арк. 4, 102, 106]. Це дає змогу зробити висновок, що

Мухаммед-ефенді б. Хота володів київським манускриптом не лише в період перебування на службі казанського муфтія (1788–1824) й І. П. Дельпоццо (1804–1818), а й пізніше, як мінімум до лютого 1826 р. Належність перу Мухаммеда-ефенді б. Хота напису з ім'ям правителя Єгипту, Мухаммед-Алі-паші (1805–1848), як було сказано вище, не можна вважати точно встановленою, але деякі вказівки дають змогу припустити, що власником київського манускрипту в період між 1826 і 1839 роками також був Мухаммед-ефенді б. Хота.

Тексти № 1, № 3 й пов'язані між собою тексти № 11 і 12 написані трьома різними особами, почерки яких не збігаються з почерком переписувача основної частини рукопису й імовірним почерком Мухаммеда-ефенді б. Хота. Можна припустити, що вони були скопійовані в київський манускрипт різними переписувачами для першого власника рукопису. Однак, судячи з різниці в почерках і кольорі чорнила, а також того, що вони записані в окремих зошитах, більш імовірним є об'єднання в київському манускрипті трьох окремих рукописів. Головний рукопис (тобто основна, "кумицька" частина київського манускрипту) був доповнений двома неповними зошитами, на одному з яких були записані "Глава про Ідіге" й "Уривки з ногайського епосу", а на другому – "Стисла історія" ель-Хадж Курбана й настанова з підготовки коня до набігу. При цьому відсутній сьогодні лист із початком тексту "Стислої історії" ель-Хадж Курбана (текст № 11) міг бути втрачений до виконання палітурних робіт.

Три різні за походженням, обсягом та змістом рукописи могли потрапити до Мухаммеда-ефенді б. Хота різними шляхами і вже при ньому бути переплетеними в єдину книгу. За змістом їх можна умовно назвати "ногайською", "кумицькою" (основною) і "кабардинською" частинами київського манускрипту. Рукописний зошит перед основною частиною з уривками з родоводу Едигея і "ногайського епосу" становить ногайську частину і, ймовірно, має ногайське походження, а зошит після основної частини зі "Стислою історією" ель-Хадж Курбана й настановою з підготовки коня до набігу, відповідно, має кабардинське походження. Інші зазначені вище тексти і більшість написів на зворотах палітурок, окремих сторінках і полях були записані Мухаммедом-ефенді б. Хота й, можливо, ще одним, останнім власником в уже переплетений манускрипт. Винятком, судячи з усього, є більшість марґіналій в основній (кумицькій) частині київського манускрипту – більшість із них могли бути виконані особою, від якої ця частина рукопису потрапила до Мухаммеда-ефенді б. Хота.

У текстах ногайської та кабардинської частин немає точних вказівок на час їхнього копіювання. Ногайську частину можна приблизно датувати за марґіналією до тексту "Уривків з ногайського епосу" з ім'ям Арслан-Ґірей-хана, який правив у Криму з перервами в 1748–1756 й 1767 рр. Кабардинська частина може бути датована згідно з хронологічними даними, які повідомлені в кінці "Стислої історії" автором, ель-Хадж Курбаном. За його словами, він закінчив свою працю в 1171 р. г. (1757/58) [Абу-л-Гази, арк. 3, 104 зв.]. Отже, можна припустити, що тексти ногайської частини були скопійовані в період після 1748 р., а кабардинської – після 1757/58 р. Верхньою межею періоду для текстів обох рукописних зошитів є час переходу основної частини київського манускрипту до Мухаммеда-ефенді б. Хота, тобто їхнє копіювання може бути датоване другою половиною XVIII – початком XIX ст.

На основі наявних відомостей важко сказати щось певне про те, у який спосіб і коли київський манускрипт потрапив у зібрання ОТІС. Номер зберігання (№ 42) на арк. 1 київського манускрипту, який був наданий, імовірно, у період його зберігання в бібліотеці ОТІС, свідчить про те, що він входив до числа ранніх рукописів із зібрання товариства. Відомо, що воно (спочатку Товариство класичних старожитностей) було відкрите 23 квітня 1839 року і вже на одному з перших його засідань у 1840 р. президент Д. М. Княжевич у своїй записці назвав у числі пріоритетних

завдань збирання історичних рукописів. Тоді ж на засіданні товариства на основі записки (пункт 8в) була спеціально обговорена необхідність "доносити товариству про наявні в чиїхось руках... історичні і біографічні рукописи, якою б мовою вони не були" [Исторический очерк… 1889, *43*, *48*, *50*, *53*]. У підсумку в 1847 р. в бібліотеці ОТІС була зібрана значна кількість книг і манускриптів, що зумовило необхідність укладання їхнього каталогу. Ця робота була завершена до 1848 р. [Ляликов 1848, *793*]. Отже, можна припустити, що досліджуваний манускрипт потрапив у зібрання ОТІС у період 1840–1847 рр., можливо з рук старого Мухаммеда-ефенді б. Хота або його дітей.

Загалом зміст творів у трьох частинах, з яких складається київський манускрипт, свідчить, що його власники жили на Північному Кавказі. Перший власник основної частини, як було сказано вище, ймовірно, був кумиком, власник "ногайської" частини, можливо, був ногайцем або жив серед ногайців. Власник кабардинської частини, судячи з усього, був кабардинцем або жив серед них. З огляду на зміст переплетеного рукопису, в який були включені всі три частини, його власник, Мухаммед-ефенді б. Хота, знав декілька тюркських мов – османсько-турецьку, ногайську, кумицьку, кримськотатарську, азербайджанську, чагатайську. Включення в манускрипт ногайської і кабардинської частин свідчить про його життя поряд із ногайцями й кабардинцями або серед них.

Заслуговує на увагу марґінальна примітка на полях тексту "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі, яка дана у зв'язку зі згадуванням слів прокляття жінок одного з підрозділів племені уйгурів на адресу своїх доньок [Абу-л-Гази, арк. 21 зв.]. В основному тексті повідомляється, що після появи Чингісхана й поділу уйгурів, який відбувся внаслідок цього, жінки тієї частини, яка займалася виключно полюванням, коли їх охоплював гнів щодо доньок, казали їм: "А щоб ти вийшла за пастуха, у якого коні й вівці! Станеш їсти м'ясо, пити кумис – злі дні випадуть на твою голівоньку!" [Абуль-Гази 1906, *37*]. У рукописі навпроти цього місця на полях записано таке зауваження ногайською (або кримськотатарською) мовою: "Повідомляються слова, які колишні стародавні ногайські матері зазвичай говорили, коли проклинали своїх доньок" ("Burunġı eski noġay anaları ḳızlarını / ḳarġasalar ayta turġan sözleri beyân / olunur") [Абу-л-Гази, арк. 21 зв.].

Автор зазначеного напису, безсумнівно, цікавився історичним минулим ногайців. А враховуючи те, що серед ногайців був рід Уйгурів (у родовому відділі Сарайкуб єдішкульців), очевидно, що його твердження були небезпідставні [Калмыков и др., 1988, *46*; Ногайско-русский словарь 1963, *490*, *492*]. Почерк і чорнило цього напису відрізняються від почерку й чорнила основного тексту і збігаються з почерком і кольором чорнила напису зі згадкою Мухаммед-Алі-паші на полях арк. 4. Отже, минулим ногайців цікавилися, найімовірніше, пристарілий Мухаммед-ефенді б. Хота або особа, яка володіла київським манускриптом після нього. Мова напису не залишає сумнівів у його належності до ногайців або кримських татар чи проживанні серед них.

Зважаючи на значну кількість у київському манускрипті матеріалу, пов'язаного з ногайцями, можна припустити, що й сам Мухаммед-ефенді був із ногайців або жив серед них. Ім'я його батька, Хота, зустрічається серед ногайців на Північному Кавказі. Зустрічається воно також серед інших сусідніх народів: у карачаївців і балкарців воно має форму "Хутта", а в абазинів і абхазів – "Хота" (Хвата, ХватІа) і "Хута" (Хвыта) [Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, *804*; Сводный словарь… 2012, *36*, *82*, *371*]. З огляду на це можна припустити, що серед тюркських народів Північного Кавказу це ім'я набуло поширення внаслідок культурних контактів з абазинами [Справочник… 1987, *350*].

Про культурний вплив абазинів і черкесів на сусідів повідомляв у своєму дослідженні Н. Дубровін. Згадуючи про ногайців, які оселилися між річками Кубанню і

Лабою, він зазначав, що вони "настільки подібні в способі життя з черкесами, що частіше дають своїм дітям черкеські імена, ніж загальноногайські; більшість із них розмовляють черкескою та абазинською мовами, й майже всі обряди, костюм, будівництво й розташування осель, пісні і танці – все перейнято ними в черкесів" [Дубровин 1871, т. 1, *259*]. Отже, Мухаммед-ефенді б. Хота міг або належати до ногайських родів, які жили серед абазинів та адигів (черкесів, кабардинців), або жити серед них.

У джерелах і літературі є багато свідчень про сусідство та спільне проживання ногайців Малої орди й абазинів-алтикесеків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наприклад, у 1786 р. з російських кордонів спільно виселилися абазинські роди Лоова, Кяча, Трамова й ногайці-солтанаульці зі своїм старшиною Атажукою Ахловим [Бутков 1869, ч. 1, *298*]. У 1804 р. абазини-алтикесеки разом із ногайцями знову втекли за Кубань [Дебу 1829, *131–132*].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. менша частина ногайців-солтанаульців жила серед абазинів на російському боці, а більша, разом з абазинами, що перебували з ними, – у просторі між Кумою і Верхньою Кубанню на османському боці [Кипкеева 2017, *66*, *139*]. Частина мансурівців чисельністю 450 сімей мешкала на річках Великому Зеленчуці та Урупі серед абазинів-алтикесеків і була пов'язана з їхніми родами Лоовів і Дударуків, а також з абазинами-башилбайцями [Броневский 1823, *222*].

Згідно з переписом 1794 р., всередині російського кордону в аулах ногайських та абазинських власників проживало 13088 ногайців і 18191 абазинів обох статей. Ногайські аули належали власникам Казбулатовської, Кипчаковської, Мангитовської, Наурузовської, Жембулуковської й Єдісанської фамілій, а абазинські – власникам Бібердовим, Кличевим, Дударуковим, Лоовим, Жентемуровим, Арслановим і Трамовим [Дебу 1829, *146–157*]. 9 жовтня 1809 року полковник князь Ізмаїл Атажуков повідомляв у рапорті генералу Булгакову, що добромисні з абазинів "бажають, абсолютно віддаливши себе від сусідства навіть племені кабардинського, жити сукупно з ногайцями в кордоні нашому" [Из документальной истории… 2000, *262*].

Отже, наприкінці XVIII – у першому десятилітті XIX ст. ногайці жили почасти по сусідству, почасти спільно з абазинами як у Закубанні, так і на підвладному Росії боці російсько-османського кордону. Мухаммед-ефенді б. Хота з огляду на абазинсько-абхазьке ім'я батька, ймовірно, був із числа цих ногайців або досить довго жив серед них. А якщо враховувати наявність у київському манускрипті матеріалів з історії кабардинців, то, напевно, у тій же місцевості або поруч із нею мали жити й вони.

У самому київському манускрипті є прямі вказівки на ймовірне перебування його власника (або власників) поблизу або серед абазинів і кабардинців. В одному з написів, наприклад, повідомляється, що борг (?) Сагиндика-ефенді був переданий у користування власнику (?) Лоового кабаку Ідрісу Кішмако ("Ṣaġındıḳ Efendiniñ *deyni*[20] / *ḫōzīn*[21] (?) Lav ḳabaḳ[22] Kişmako / İdrîse[23] 'âriye virilmişdür") [Абул-Гази, л. 102]. Судячи з усього, у цьому разі йдеться про представника абазинської гілки убихського роду Кішмахових, який жив в аулі абазинських князів Лоових і, якщо слово "*хозин*" інтерпретоване правильно, був у ньому одним із власників (узденів) [Кишмахов 2004, *25*].

У 1929 р. були відомі три аули Лоових. Один з них, Лоовсько-Кумський, здавна був розташований на річці Кумі, у 35 верстах від Кисловодська, іноді спускаючись далеко в глиб степів. Його жителі, абазини, раніше жили на землях карачаївців, а потім переселилися до місця, де пізніше було побудовано місто Георгієвськ. Ще два аули, Лоовсько-Зеленчуцький і Лоовсько-Кубанський, були розташовані біля відповідних річок. Свою спільну назву вони дістали від своїх родоначальників – князів Лоових [Басария 1929, *5–6*, *10–12*].

Як було зазначено вище, у просторі між Кумою і Верхньою Кубанню жили ногайці-солтанаульці, на Великому Зеленчуці – частина мансурівців, які мали зв'язки з Лоовими, а степові простори уздовж Куми, де розселилися кумсько-лоовці, були місцем кочування Малої Ногайської орди (Казиєвого улусу) ще з кінця XVI ст. [Кипкеева 2017, *4*, *31–34*]. Отже, Лоовим кабаком з розглянутого вище напису міг бути будь-який із вказаних аулів. Але з огляду на припущення щодо життя власника київського манускрипту поряд із кабардинцями найімовірнішим видається Кумсько-Лоовський аул, який розташовувався поблизу міста Георгієвська і сусідами якого здавна були ногайці й кабардинці.

Почерк вказаного напису відрізняється від можливого почерку Мухаммеда-ефенді б. Хота. За деякими ознаками він нагадує почерк другого напису на арк. 4. Однак його зміст більшою мірою відповідає компетенції Мухаммеда-ефенді. Це ще раз доводить, що почерки записів особистого характеру на полях і вільних сторінках київського манускрипту, ймовірно, є варіантами почерку одного власника, Мухаммеда-ефенді б. Хота, і належать до різних періодів або моментів його життя.

Вказівка на проживання власника київського манускрипту поряд або в одній місцевості з абазинами й кабардинцями є і в іншому написі на зазначеній сторінці, де йдеться про оцінку вартості коней у вісімнадцять червінців срібними полтиниками [Абу-л-Гази, арк. 102]. Варіанти цього ж напису із зазначенням тієї ж суми двічі записані на вільному місці сторінки, на якій завершується текст з описом підготовки коня до набігу. Один з написів закреслений повністю, але його можна частково прочитати. Другий закреслений частково, і його можна прочитати повністю [Абу-л-Гази, арк. 106]. Ще один варіант напису, затертий, міститься на звороті верхньої кришки палітурки. У ньому можна розібрати окремі фрази, які збігаються з відповідними фразами в інших написах. Почерки всіх перерахованих написів фактично збігаються (напис на звороті верхньої кришки палітурки виконано більшими літерами) і схожі на ймовірний почерк Мухаммеда-ефенді б. Хота.

Текст першого напису такий: "Ḳarma, Duğdarıḳ, Beg[u]bs[24], Mirzâ-Bek, / iki ḳunan on sekiz tümen / yarım aḳ aḳçe ilėn / hesâb olunġan" ("Карма, Дугдарик, Бег[у]бс Мірзабек, двоє лошат-триліток були оцінені у вісімнадцять червінців срібними полтиниками") [Абу-л-Гази, арк. 102]. З напису важко зрозуміти, що означають імена, які вказані на початку (Карма, Дугдарик, Бегубс і Мірзабек). Ясність вносять два інші написи. У частково закресленому повідомляється: "Ḳarma, Duğdarıḳ, Mîrzâ-Bek, / Bagûbs[25], iki ḳunan – / bu altısı on sekiz / tümen aḳ aḳçeye ḳıymet / olundı" ("Карма, Дугдарик, Мірзабек, Багубс, двоє лошат-триліток – цих шістьох було оцінено у вісімнадцять червінців срібними полтиниками"). У повністю закресленому написі можна прочитати такі частини: "Ḳarma, [Duğdarı]ḳ, Mîrzâ-Bek, / Bagûbs, iki ḳunan / bu altı yılḳı *on sekiz* tümen / beş *som* [aḳ aḳçe]ye [ḳıymet] olundı" ("Карма, [Дугдари]к, Мірзабек, Багубс, двоє лошат-триліток – ці шість коней були [оцінені] у *вісімнадцять* червінців [і] п'ять *рублів* [сріблом]"). І в останньому написі можна розібрати такі слова: "Mirzâ-Bek, Duğdarıḳ, iki ḳunan / ... [o]n sekiz tümen..." ("Мірзабек, Дугдарик, двоє лошат-триліток... вісімнадцять червінців..."). Порівняння показує, що той самий напис, у якому йдеться про оцінку чотирьох коней і двох лошаків, кілька разів редагували і переписували. У підсумку остаточним варіантом виявився перший із зазначених написів.

Як випливає зі змісту написів, у них породи чотирьох коней названі родовими іменами власників (князів та узденів): Карма, Дугдарик, Бегубс (Багубс) і Мірзабек. Така традиція була вельми поширена на Північному Кавказі. Кабардинські, адигейські, черкеські, осетинські, абазинські, карачаївські й ногайські власники табунів займалися селекцією в конярстві, і виведені ними породи коней називалися їхніми родовим іменем: щолэхъу (Шолохов), абыкъу (Абуков), бекъан (Беканов), къудащ (Кудашев), егъэн (Єганов), хьэгъундокъуэ (Хагундоков), трам (Трамов) та ін. Кожна

порода обов'язково носила фамільну тамгу селекціонера [Яхтанигов 1993, *76*]. З родовими іменами власників на Північному Кавказі були пов'язані також назви їхніх сіл (аулів, кабаків), як було зазначено вище. Є. Д. Налоєва повідомляє, що в кабардинців села називалися ім'ям або прізвищем власника, якого називали "князем села" (къуажэпц), незалежно від того, чи був він князем (беком) чи уорком (узденем) [Налоева 2015, *269*]. Отже, у період перебування київського манускрипту в розпорядженні власника, Мухаммеда-ефенді б. Хота, родові аули північнокавказьких князів та узденів і породи коней, які вони розводили на належних їм землях, називалися їхніми родовими іменами. Тому згадка перерахованих вище порід коней може свідчити про проживання автора написів по сусідству з місцевостями, у яких були розташовані родові аули їхніх власників.

З перерахованих вище родових імен (Карма, Дугдарик, Бегупс (Багупс) і Мірзабек) найвідомішим є Дугдарук. У ландкарті Кабарди 1744 року і в поясненні до неї 1753 року село власників цього прізвища позначене у формі Тударук [Кабардино-русские отношения… 1957, *194*]. Це родове ім'я відповідає зазначеному вище прізвищу Дударуков і належить князям абазинів-алтикесеків. Згідно зі "Стислим оглядом гірських племен, що живуть за Кубанню і вздовж східного берега Чорного моря, від гирла Кубані до гирла Інгурі"[26], датованим 1 лютого 1839 р., Дударуков аул, який втратив колишню силу, був розташований на лівому березі Кубані, проти станиці Баталпашинської. Його жителі, числом 870 душ чоловічої статі, корилися князям Дударуковим і водночас були "абсолютно покірні російському уряду" [Абаза в Кабарде 2017, *284*]. При цьому за даними перепису 1794 р., їхнє число сягало 2227 душ чоловічої і 1735 душ жіночої статі [Дебу 1829, *147*, *157*].

У поясненні до ландкарті Кабарди вказано також село власників з родовим ім'ям Бегупс. Станом на листопад 1753 року воно разом з іншими селами, які належали кашкатовським (кабардинським) власникам: Джанбулату, Арсланбековим дітям і Бекмурзовим онукам, – було розташовано на двох річках Нальчик [Кабардино-русские… 1957, *195*]. Можна припустити, що коні породи бегупс розводилися в зазначеному селі.

Вказівка на існування аулу власників з родовим ім'ям Мірзабек на Кубані міститься в дослідженні З. Б. Кіпкеєвої. Вона звернула увагу на те, що в одному з документів, який належить до 1747 р., мурза Юсуп, брат глави ногайців-солтанаульців Муси-мурзи, названий Мурзабековим сином ("А потім прийшли салтанаульських татар мурзи: Манцир Мурзабеков син Юсуп, брат мурзи Муси...") [Кипкеева 2017, *34*; Кабардино-русские… 1957, *142*]. У поясненні капітана Бамата Кургокіна щодо Юсупа-мурзи йдеться: "А мурза Юсуп приїхав до нас, мовляв, для відшукання викрадених у нього кабардинцями коней... а живе він, мовляв, на Кубані з племінниками своїми, з дітьми мурзи Муси, у яких, мовляв, володіння дворів десь близько ста, і коли Ногайську орду стали в Крим переганяти, то він, мовляв, із названими племінниками пішов і залишився жити, як і раніше, на Кубані" [Кабардино-русские… 1957, *142*]. Це пояснення свідчить про те, що мурза Юсуп Мурзабек жив на Кубані на своєму старому місці зі своїми підданими і племінниками, синами брата Муси, а також що в нього були коні. Тому не виключено, що коні породи мірзабек дістали свою назву від нього. Водночас з огляду на розвиток конярства в карачаївців і наявність у них власної породи коней не можна виключати також, що в розглянутих написах мова йде про рід Мірза-Бег (Мірза-Бег-улу) карачаївців і коней, що належать цьому роду [Клапрот 2008, *179–180*].

З огляду на ймовірне проживання власника київського манускрипту серед ногайців і поблизу від абазинів та кабардинців на особливу увагу заслуговує родове ім'я Карма. Судячи з частково затертого зображення тамги, що нагадує тамгу цього роду, на звороті верхньої кришки палітурки київського манускрипту поруч із написом, у якому можна прочитати імена Мірзабек і Дугдарук, власник київського

манускрипту виявляв особливий інтерес до коней цієї породи або до цього роду. Зображення нагадує тамгу як кабардинських, так і абазинських Кармових. Така схожість свідчить про їхнє спільне (ймовірно, абазинське) походження [Карма 2003, *9–10*; Яхтанигов 1993, *19*, *24*, *132*, *142 (461)*, *161*, *166 (243*, *245)*].

Командувач військ по Кавказькій лінії та Чорномор'ю генерал-лейтенант Н. С. Завадовський у 40-х рр. XIX ст. поряд з Лоовими, Дударуковими й Трамовими називав абазинами Кармових. За його словами, вони раніше були підкорені кабардинськими князями, а в 1846 р., до якого належить повідомлення, у підпорядкуванні кабардинців залишилися тільки Трамови, що жили в Кабарді. Сучасний дослідник Р. К. Карма (Кармов), який навів ці відомості у своїй роботі, незважаючи на власні сумніви в належності роду Карми до абазинів, зауважує, що Н. С. Завадовський розбирався в справах горців як учасник походів проти них у 1800, 1807 і 1810 рр., а також як учасник усіх подій на Кавказі з 1830 р. на посаді командувача військ по Кавказькій лінії й Чорномор'ю [Карма 2003, *8–9*].

Аул Кармова (Кармово, Карма-кабак) з кінця XVIII ст. до періоду між 10 травня і листопадом 1828 р. був розташований у П'ятигір'ї, у районі гір Машук і Бештау. Після того як Російська імперія приступила до розселення на Кавказьких Мінеральних Водах козаків, його жителі були примусово переселені на береги річки Малки. У безпосередній близькості від аулу Кармова був аул Аджиєва (Хаджі-аул, Хаджі-кабак), поблизу були розташовані Кошів-аул, Шотландська-Саксонська колонія (селище Карасс, або Каррас), Росламбек-аул, Бекмурзін-аул. У деякому віддаленні був аул Султанівський. В. А. Фоменко називає аули Кармова, Аджиєва і Росламбека кабардинськими, Бекмурзін і Султанівський – ногайськими [Карма 2003, *14–15*; Фоменко 2020, *4–6 (119–121)*; Янова, Кармов 2017, *115–117*, *121*].

На думку В. О. Фоменка, Бекмурзін-аул, який був розташований під горою Бештау біля річки Джемухи і населений ногайцями, переселеними із аулу Ногманова, – це аул прапорщика Бекмурзи Тоганаджієва. Аул Ногманова дослідник співвідносить з сусіднім аулом Найманов-Берзен. Однак у донесенні Кабардинського тимчасового суду Головіну від 31 січня 1839 р., яке було підписане Шорою Ногмовим, у числі інших поселень, які раніше розташовувалися біля "Бештових гір", зазначений аул "родовий поручика Бекмурзи Ногмова". С. Н. Бейтуганов, який звернув увагу на це повідомлення, вважає, що «родовий аул Ногмова, який перемістився з Юци до "Бештових гір", імовірно, був відносно самостійним населеним пунктом, який адміністративно входив до аулу Кармово аж до свого переселення до річки Малки поблизу відомого броду в 1828 р.» [Бейтуганов 2007, *221*].

З огляду на наведені вище відомості можна припустити, що Бекмурзін-аул дістав свою назву не від прапорщика Бекмурзи Тоганаджієва, який володів ним у 20-ті рр. XIX ст., а від поручика Бекмурзи Ногмова, батька Шори Бекмурзіна Ногмова, який, володів цим аулом раніше за Бекмурзу Тоганаджієва. Аул Ногманова, з якого ногайці переселилися в Бекмурзін-аул, найімовірніше, відповідає родовому аулу Ногмова на річці Юци (Жітсу), який пізніше був перенесений до "Бештових гір". Переселення аулу Ногмова в місцевість поряд з аулом Кармова підтверджується й проживанням там Шори Ногмова. В одному з документів[27], використаних Р. К. Кармою, повідомляється, що станом на 3 червня 1822 р. кабардинский уздень Шора Бекмурзін Ногмов жив у Кармовому аулі [Карма 2003, *15*].

Перебування Шори Ногмова в 1822 р. в аулі Кармова, а також сусідство цього аулу з шотландсько-саксонською колонією Карасс дає змогу припустити, що протограф рукопису "Шеджерет-і тюркі", який був скопійований Ш. Ногмовим наприкінці першого десятиліття або в першій половині 20-х рр. XIX ст., а потім за допомогою шотландських місіонерів потрапив у Бібліотеку Університету Джона Райландса в Манчестері, генетично пов'язаний з київським манускриптом. Про можливість цього свідчить збіг у двох рукописах орфографії заголовків з буквою "tā" (ت) в кінці слова "шеджерет" ("родовід") замість "ha-ї hеввез" (ه): شجره – شجرت, а також наявність

у першому реченні двох текстів того самого неясного слова "تليك", у якому можна припустити помилкову передачу афікса родового відмінка *-ning* (نينك) [Абу-л-Гази, арк. 4 зв.; Schmidt 2011, *144*].

Не можна виключати також можливість знайомства Ш. Ногмова не лише з протографом "книги Будакі Шабаз-Ґірая" – "Шеджерет-і тюркі" ("Тюркського родоводу"), а й з усім текстом основної частини київського манускрипту. Принаймні відомо, що в 1829 р., під час його викладання в школі для дітей старшин мусульманських народів Північного Кавказу в Нальчику в його розпорядженні був рукопис "Дербенд-наме", уривки з якого він читав угорському вченому Жан-Шарлю де Бессу [Адыги... 1974, *338*]. Це дає змогу припустити, що протографом, з якого Ш. Ногмов скопіював свої екземпляри рукописів "Шеджерет-і тюрки" та "Дербенд-наме", був київський манускрипт. На жаль, у доступних записках шотландських місіонерів із селища Карасса не виявлено відомостей, які б дали змогу підтвердити або спростувати це припущення. Проте вони містять цінні дані, на підставі яких можна ідентифікувати одного з власників досліджуваного манускрипту.

Згадка селища Карасса в контексті дослідження київського манускрипту змушує звернути увагу на одну з марґіналій до тексту "Уривків з ногайського епосу" у вигляді приписаного на полях імені Карас-Султана (قراس سلطان). До того ж тексту тим же почерком між рядків подані інші марґінальні помітки, з іменами Девлет-Ґірей-султана, Селім-Ґірей-хана та Арслан-Ґірей-хана. Всі вони написані тим же чорнилом, що й основний текст, але відрізняються почерком (*наста'лік*). Судячи з усього, текст був скопійований кимось разом з марґіналіями, а ідентичність почерку марґінальних поміток вказує на те, що вони були внесені в текст у той самий час. Його можна приблизно визначити за іменем хана Арслан-Ґірея, який правив у Криму з перервами в 1748–1756 і 1767 рр. З огляду на те, що інші представники династії Ґіреїв, які зазначені в марґінальних помітках, імовірно, були сучасниками хана Арслан-Ґірея, а також зважаючи на згадку про них у контексті ногайського епосу, можна припустити, що Селім-Ґірей-хан – це кримський хан Селім-Ґірей II (1743–1748), а Девлет-Ґірей-султан – це, ймовірно, син хана Арслан-Ґірея, який був при батькові сераскером Буджацької ногайської орди [Грибовский 2009, *77*].

Форма прізвиська Карас є варіантом вимови кримськотатарського звання "карачі" в діалектах ногайської мови (*карачі* > *карач* > *караш* > *карас*). Згідно з висновками сучасних досліджень, Карач-султан – це Саадет-Ґірей-султан, один із синів кубанського сераскира Бахти-Ґірея, який керував кубанськими ногайцями. За відомостями П. Г. Буткова, у 1746–1747 рр. Саадет-Ґірей-султан сам був кубанським сераскиром. У рескрипті російському резиденту в Стамбулі О. М. Обрескову від 21 лютого 1763 року він згадується під ім'ям Карач-Солтана серед вже багато разів згаданих у цій роботі ногайців-солтанаульців. З ними він утік з Терека, жив у ногайців-наврузівців за Кубанню і як сераскир вимагав від російської сторони повернути йому солтанаульців, які залишилися в калмиків, погрожуючи нападами [Бутков 1869, ч. 1, *177*; Кипкеева 2017, *30*, *33–34*; Черкесы и другие… 1996, *24–25*].

У 40-ві рр. XVIII ст. Карач-султан разом із братом Казі-Ґіреєм докладав зусиль до виведення солтанаульців з Кабарди на Кубань. Однак у 1751 р. кримський хан Арслан-Ґірей відсторонив Казі-Ґірея від посади сераскира й Карач-султан разом із братом став противником турків і пішов у Кабарду. У 1769 р. він разом з підвладними солтанаульцями втік від 5 тисяч калмиків і російського війська з артилерією, яких послав за ними генерал-поручик І. Ф. Медем, а через п'ять днів вони прийшли з повинною, вступили в російське підданство і були розселені поруч з абазинами "біля Бештових гір", тобто по сусідству із зазначеними вище аулами Кармова та Аджиєва [Кипкеева 2017, *36*, *44*].

За даними З. Кіпкеєвої, від Карач-султана дістав свою другу назву Султанівський аул, який був розташований при впадінні Курсавки в Куму поряд із Кум-горою при

редуті Покорівший. Пізніше він став центром Бештауського приставства на землях, населених ногайцями й абазинами в П'ятигір'ї. Ним володіли діти і внуки Карач-султана. В аулі, крім ногайців, жили також абазини й кабардинці, які були переведені в П'ятигір'я в період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Відомо, що згадані вище солтанаульці, які пізніше дістали назву тохтамишівських ногайців за назвою річки Тохтамишу, куди їх витіснили після епідемії холери і передачі їхніх земель шотландській колонії, були аталіками та родичами кримських султанів, зокрема пристава при ногайцях Менглі-Ґірея, який влаштувався в Султанівському аулі як начальник Бештавського приставства [Кипкеева 2017, *72*, *83–84*].

Отже, окремі дані з київського манускрипту дають змогу припустити, що його власник жив у місцевості, у якій були розташовані аули Карма, Султанівський і колонія Карасс. Факт копіювання Ш. Ногмовим у цій місцевості рукопису, текст якого збігається за змістом із текстом "книги Будакі Шабаз-Ґірая" з київського манускрипту, як було сказано вище, наштовхує на думку про можливий генетичний зв'язок між двома рукописами. Нарешті, той факт, що список Ш. Ногмова потрапив у Бібліотеку Університету Джона Райландса в Манчестері, є підставою для звернення до записок, спогадів і документів, пов'язаних із шотландськими місіонерами з колонії Карасс, у пошуках відомостей про його протограф, а також, можливо, про досліджуваний рукопис і його власника.

Раніше до відомостей шотландських місіонерів уже звертався В. І. Зайцев, але з іншою метою – з'ясувати, у який спосіб список Ш. Ногмова опинився в Манчестері і чому він його переписав [Зайцев 2016, *104–109*]. Ним досить докладно розглянуто відомості про Ш. Ногмова у творах місіонерів У. Глена та Е. Гендерсона. Оскільки доступ до інших джерел, як-от "Записки місіонера Патерсона", які, за даними Л. І. Краснокутської, в оригіналі англійською мовою та у двох перекладах зберігаються нині у фондах музею міста П'ятигорська, ускладнений, у цій роботі також будуть розглянуті відомості записок Е. Гендерсона та У. Глена [Янова, Кармов 2017, *123*].

Відомості У. Глена належать до 1819 – початку 1820 р. Він повідомляє про відвідини місії Ш. Ногмовим у середу 20 жовтня 1819 р.[28] [Glen 1823, *68*]. Зміст його бесіди з місіонерами досить докладно викладено в роботі І. В. Зайцева, тому немає сенсу його повторювати. Друге, більш пізнє повідомлення про Ш. Ногмова належить Е. Гендерсону і датоване 26 вересня 1821 р.[29] Воно також детально викладене І. В. Зайцевим [Зайцев 2016, *105*; Henderson 1826, *454–455*]. Для нас у ньому важлива згадка про те, що Е. Гендерсон познайомився з Ш. Ногмовим в Карассі й що уздень, який незадовго до цього одружився, жив у селі Хаджі-Кабаку, тобто в аулі Аджиєва. Як було зазначено вище, в одному з документів, які використовував у своєму дослідженні Р. К. Карма, повідомляється, що станом на 3 червня 1822 р. кабардинський уздень Ш. Ногмов жив у Кармовому аулі [Карма 2003, *15*]. С. Н. Байтуганов наводить відомості з перепису Я. Шарданова 1825 р., у яких ідеться про те, що уздень Шора Ногмов (Нагумов) жив "у Кармовому аулі під Бештовом" [Бейтуганов 2007, *220*]. Отже, Шора Ногмов, який, згідно з розрахунками, скопіював рукопис того ж змісту, що й "книга Будакі Шабаз-Ґірая", 18 травня 1819 р. або 23 березня 1824 р., з великою ймовірністю зробив це в аулі Кармова, у якому він жив більшу частину часу. Однак не виключено, що місцем переписки Ш. Ногмовим "Шеджерет-і тюрки" був аул Аджиєва, у якому він перебував якийсь час у 1821 р. і в який він, можливо, їздив на якийсь час і пізніше. Обидва аули були розташовані поблизу гори Бештау, недалеко від селища Карасса, на землях Бештауського приставства.

З погляду на вивчення київського манускрипту найбільш цінні відомості містяться в записках У. Глена. Під час місіонерської діяльності він разом з іншими членами місії виїжджав із Карасса в ногайські аули й там відвідував представників

місцевої знаті і духівництва з метою прозелітизму. Серед відвіданих ними аулів були Найман (у п'яти верстах від Карасса), згадані вище Хаджі-кабак (у двох верстах від Карасса) і Карма-кабак біля підніжжя Бештау, які названі У. Гленом кабардинськими селами, та інші довколишні аули [Glen 1823, *81–94*, *102–120*].

20 листопада 1819 р. у вівторок У. Глен разом з Геллоуеєм відвідав Султанівський аул (Sultan village), який був на відстані 15 верст від Карасса. Там їх люб'язно прийняв у своїй оселі Кутель-огли Мухаммед-ефенді (Cutel Oughle Mohammed Effendi) [Glen 1823, *123*, *прим. 131–132*]. За словами У. Глена, Мухаммед-ефенді прийняв їх чемно й в стилі, настільки близькому до європейського, що вони в усьому, що стосується розміщення, почували себе як вдома. "Мухаммед вважається найосвіченішим і найрозумнішим серед ефенді в цій стороні, – пише У. Глен далі. – Він з легкістю читає турецькою й настільки добре володіє мовою, що був найнятий приставом-султаном для перекладу й відповіді на листи від турецької влади, з якою йому доводиться мати справу. Оскільки його іноді наймали на службу до командувача в цій стороні, він мав більше контактів з високопоставленими особами з росіян, ніж будь-який інший ефенді в окрузі, й, отже, мав кращі можливості бути поінформованим щодо спільних питань, і, здається, виявляє до них більший інтерес, ніж більшість його одноплемінників. За походженням він черкес, добре розуміє мову своїх співвітчизників" [Glen 1823, *132–133*].

У цьому повідомленні насамперед привертає до уваги збіг імені та титулу Мухаммеда-ефенді із записок У. Глена з ім'ям і титулом власника київського манускрипту. І хоча імена батьків у формах, у яких вони передані в записках У. Глена і в київському манускрипті, відрізняються (Кутель – Хота/Хута), відомості про Мухаммеда-ефенді з Султанівського аулу, які повідомив шотландський місіонер, багато в чому збігаються з даними про власника київського манускрипту, які були отримані під час дослідження, і частково доповнюють їх.

Тексти, що написані, імовірно, рукою Мухаммеда-ефенді б. Хота, справді характеризують його як людину освічену – він володіє релігійними знаннями і знаннями з історії ісламу, знає мови, обізнаний в історії тюрків, ногайців, кабардинських князів, кримських ханів, Північно-Східного Кавказу. Написи вказують на добре володіння ним турецькою мовою й письмом. Напис з ім'ям Дельпос (І. П. Дельпоццо) свідчить про його участь як посередника в передачі бранців, тобто про контакти з ним. Про його контакти з іншими високопоставленими особами свідчить напис на полях, у якому повідомляється, що ім'я головного пристава Ігнат Павлович, поруч із яким зазначено чи то прізвище, чи то ім'я Григорі і звання "майор" ("Glavney frestabıñ adı / İgnat Pavliç Grigori / mayor") [Абу-л-Гази, арк. 1 зв.].

У київському манускрипті є також написи із згадкою пристава ("frestab"), з яким Мухаммеда-ефенді б. Хота, судячи з усього, пов'язували службові відносини. В одному з них йдеться про передачу йому 3 січня з рук пристава шістдесяти дев'яти срібних рублів ("Yanvar tretey olub altmış / ḍoḳuz manat frestab ḳolundan / bana yetişdi") [Абу-л-Гази, арк. 102]. В іншому, на звороті верхньої кришки палітурки, зазначено, що 10 березня йому було передано 225 рублів асигнаціями і сім срібних рублів ("Martıñ onunda frestab / yedinden bana yetişdi iki yüz / yiğirmi beş som kâğız aḳçe / ve yedi manat"). Є також напис, у якому джерело отримання грошей не вказано, але мова йде про видачу платні ("Râbi'u'l-ahiring / yiğirmi altı gününde / 'ulûfe virildi") [Абу-л-Гази, арк. 1]. Цей напис можна розглядати як пряму вказівку на перебування власника київського манускрипту, ймовірно Мухаммеда-ефенді б. Хота, на службі.

Згадка пристава в декількох написах з київського манускрипту, а також султана, який названий гарантом при передачі бранців у написі з прізвищем І. П. Дельпоццо, може бути співвіднесена з повідомленням У. Глена про пристава-султана. У шотландського місіонера йдеться про пристава генерал-майора Султана Менглі-Ґірея,

ставка якого розміщувалася в тому ж Султанівському аулі. Він був призначений приставом при ногайцях та абазинах, які мешкали біля "Бештових гір", 11 грудня 1803 р. У 1821 р. Єрмолов вивів абазинів із підпорядкування Султану Менґлі-Ґірею і вигнав їх із Куми. На посаді бештауського пристава він перебував до 1822 року, коли ногайці Кавказької губернії були розділені на чотири приставства, одне з яких, приставство Бештау-кумських ногайців, було залишено в підпорядкуванні Султана Менґлі-Ґірея. На цій посаді він перебував до самої смерті від холери в 1831 р. [Джумагулова 2014, *55*; Кипкеева 2017, *80*, *143*, *146*].

Загалом, порівняння зазначених написів особистого характеру з київського манускрипту з відомостями У. Глена про Кутель-огли Мухаммеда-ефенді з Султанівського аулу свідчить про його ймовірну тотожність власнику манускрипту Мухаммеду-ефенді б. Хота. Якщо це справді так, то султана з напису зі згадуванням прізвища І. П. Дельпоццо, а також пристава, з рук якого власник київського манускрипту отримував гроші, можна співвіднести з приставом Султаном Менґлі-Ґіреєм, який мав ставку в тому ж аулі, що й Кутель-огли Мухаммед-ефенді.

Перешкодою для ототожнення Кутель-огли Мухаммеда-ефенді з Султанівського аулу і власника київського манускрипту Мухаммеда-ефенді б. Хота є відмінність між іменами батьків у записах (Кутель – Хота/Хута). Однак ця різниця може бути пояснена відмінностями в їхній формі. Зрозуміло, що в київському манускрипті вказана письмова форма імені батька Мухаммеда-ефенді, а в записках У. Глена – розмовна або народна форма. Вище було висловлено припущення про те, що ім'я Хота/Хута має абазинське походження. З огляду на це, а також на повідомлення У. Глена про те, що Кутель-огли Мухаммед-ефенді був черкесом (у цьому разі, ймовірно, кабардинцем) і представником духовенства серед ногайців, можна припустити, що різниця між письмово зафіксованою документальною формою імені його батька Хота/Хута (خوطا), яка вказана в київському манускрипті, і її розмовною формою Кутель, яка відображена в записках У. Глена, могла з'явитися під впливом трьох мов – абазинської, ногайської й черкеської (кабардинської) [Glen 1823, *133*].

Зміна голосного звука в другому складі імені Кутель (Cutel) (/a/ > /e/) в розмовній мові, найімовірніше, відбулася спочатку і пов'язана з характерним для діалектів абазинської мови переходом /а́/ → /ə'/ в наголошеній позиції [Аршба 1979, *73*]. У цьому разі ім'я Хота/Хута, запозичене з абазинської мови, у розмовній мові кабардинців могло звучати у формі, близькій до Хуте. Заміна початкового **х** на **к** могла статися під впливом ногайської мови. Для її діалектів характерна заміна задньом'якопіднебінного глухого /х/ на задньом'якопіднебінний глухий /кь/ на початку запозичених слів (*хабар* > *къабар, халкъ* > *къалкъ*) [Баскаков 1940, *26*]. Очевидно, що ім'я Хота/Хута з початковим задньом'якопіднебінним глухим /х/, який на письмі відображений за допомогою арабської літери (خ), у розмовній мові ногайців, жителів Султанівського аулу та інших ногайських аулів навкруги, звучало у формі Къота/Къута.

У розмовній кабардинській мові вказане ім'я зі зміною під впливом ногайської мови, найімовірніше, набрало форму, близьку до Къуте. Ця форма, своєю чергою, нагадує ще одне абазинське ім'я – Кута (*КIвытIа*), яке може бути як чоловічим, так і жіночим. У таких випадках адизькі народи для уточнення чоловічої належності подібних імен приєднують до них один з компонентів зі значенням "чоловік". У цьому випадку, ймовірно, використаний компонент ***лIы*** (пор. *Мэзытль – мэз* + *лIы*: "ліс(овий) + чоловік" – "Лісовик"; *Дзэтль – дзэ* + *лIы*: "військо" + "чоловік" – "воїн-чоловік") [Сводный словарь… 2012, *105*; Справочник… 1987, *343*, *352*]. Отже абазинське ім'я батька Мухаммеда-ефенді внаслідок змін під впливом мови ногайців, серед яких він жив, і його рідної кабардинської мови могло набрати в розмовній мові форму Къутель (Cutel), яка, судячи з усього, й була повідомлена ним або кимось іншим шотландським місіонерам.

Отже, згідно з наявними даними, Мухаммеда-ефенді б. Хота, другого власника основної частини київського манускрипту і першого власника в його нинішньому вигляді, у якому разом з основною частиною в одну книгу переплетені ще два рукописні зошити, можна ототожнити з Кутель-огли Мухаммедом ефенді, мешканцем Султанівського аулу в 1819 р. Додатковим аргументом на користь цього може бути те, що кількість ефенді (духовних осіб з поглибленою релігійною освітою, здобутою в одному з центрів науки) на Північному Кавказі в час, що розглядається, була невеликою і людей, у яких збігалися б ім'я, місце проживання (серед ногайців та абазинів), належність до числа представників вищого місцевого духовенства, добре знання мов, служба у пристава, навряд чи було багато. Наприклад, з п'яти ефенді, які були у Великій і Малій Кабарді в другій третині XIX ст., навряд чи можна було знайти двох подібних один одному за перерахованими параметрами.

Загалом, палеографічний аналіз, вивчення текстів уривків, маргіналій, а також коротких написів на полях і вільних від тексту сторінках київського манускрипту дає змогу дійти таких висновків:

I. Щодо власників

1. Судячи з двох відбитків власницької печатки краплеподібної форми на початку основної (кумицької) частини київського манускрипту (арк. 4), її першим власником був один з кумицьких беків (князів). Згідно з припущенням, яке потребує додаткового обґрунтування, це міг бути Мухаммед-Алі Отемішев, який, можливо, належав до роду отемішевських князів.

2. Другим власником основної частини київського манускрипту був Мухаммед-ефенді б. Хота (Хута). Титул "ефенді" при його імені свідчить про його належність до мусульманського духовенства. З огляду на повідомлення в джерелах можна припустити, що він здобув освіту в традиційних для Північного Кавказу центрах релігійної освіти, можливо в Ендіреї. Основна частина перейшла до нього близько початку XIX ст. (як дають змогу припустити хронологічні дані двох написів на звороті верхньої палітурки рукопису, у період до 1810 р.). Можна припустити, що Мухаммед-ефенді придбав її під час або після закінчення навчання в Ендіреї.

3. Зміст творів, які включені в київський манускрипт, показує, що Мухаммед-ефенді б. Хота добре володів декількома тюркськими мовами – османсько-турецькою, кумицькою, ногайською, кримськотатарською, а також добре розумів тексти азербайджанською й чагатайською мовами. Написи особистого характеру вказують на переважне користування ним на письмі османсько-турецькою й ногайською мовами.

4. Ймовірно, абазинське ім'я батька Мухаммеда-ефенді (Хота/Хута), мови, які використані в написах, зміст творів, що містяться в "ногайській" і "кабардинській" частинах рукопису, а також одна з маргіналій зі згадуванням Карас-султана в "ногайській" частині свідчать про те, що Мухаммед-ефенді жив серед ногайців, абазинів і кабардинців на землях Бештауського приставства, поблизу шотландсько-саксонської колонії в селі Карассі.

5. Порівняння даних, отриманих з київського манускрипту, з відомостями, що наведені в У. Глена, дає підставу для ототожнення Мухаммеда-ефенді б. Хота з Кутель-огли Мухаммедом-ефенді з Султанівського аулу. Різниця між письмовою (документальною) формою імені батька Мухаммеда-ефенді, Хота/Хута, і її розмовним варіантом Кутель (Cutel) може бути пояснена впливом фонетичних особливостей абазинської, ногайської та кабардинської мов.

6. Загалом дані київського манускрипту підтверджують відомості У. Глена про черкеське (в цьому разі кабардинське) походження Мухаммеда-ефенді, його життя серед ногайців, абазинів і кабардинців, про освіченість, добре володіння турецькою мовою, службу у пристава. При цьому пристава-султана, про якого повідомляє

У. Глен, пристава, який згадується в написах київського манускрипту, й султана, про якого йдеться в написі з ім'ям Дельпоса (І. П. Дельпоццо), можна співвіднести з приставом султаном Менґлі-Ґіреєм, який до смерті від чуми в 1831 р. мав ставку в тому ж Султанівському аулі, у якому жив Кутель-огли Мухаммед-ефенді.

7. З огляду на весь комплекс відомостей, отриманих у результаті дослідження, можна припустити, що Шора Ногмов, який жив неподалік від Мухаммеда-ефенді, був особисто знайомий з ним. Відповідно, цілком можливо, що список "Шеджерет-і тюркі", виконаний Ш. Ногмовим у 1819 або 1824 році, а також список "Дербенд-наме", яким він володів, були скопійовані ним з київського манускрипту.

II. Щодо рукопису

1. Палеографічні дані свідчать про те, що київський манускрипт являє собою з'єднання в одній книзі трьох сепаратних рукописів, які за змістом і, судячи з усього, за походженням можуть бути умовно поділені в порядку, у якому вони містяться в ньому, на ногайську, кумицьку (основну) і кабардинську частини.

2. Ногайська частина включає тексти "Глави про Ідіге" й "Уривків з ногайського епосу" та характеризується малим обсягом текстів і двома різними почерками, що свідчить про участь у її переписуванні двох різних людей. Обидва тексти написані почерком *насх* із варіантами написання кінцевої літери "кāф", яка більш характерна для *наста'ліка*. Зошит із цією частиною датовано серединою XVIII – початком XIX ст.

3. Основну (кумицьку) частину становлять копії трьох творів: "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі, "Стислої історії кримських ханів" невідомого автора, яка є додатком (зейль) до "Родоводу тюрків", і "Дербенд-наме" Мухаммеда Авабі Акташі з доданням "Викладу місць відвідування, які є в Дербенді". Ця частина переписана досвідченим переписувачем з використанням червоного чорнила, хафізів, з досить рівним і стійким почерком (*наста'лік*) та однаковим кольором чорнила протягом усього тексту. Судячи з усього, ця частина київського манускрипту була переписана в одному з давніх центрів культури й науки на Північному Кавказі, як-от Ендірей, після 1792 або 1800 р.

4. У кабардинську частину входять "Коротка історія" ель-Хадж Курбана і "Правила догляду за конем перед набігом", які скопійовані тією самою особою. Почерк *наста'лік*, досить красивий і стійкий протягом двох текстів. Як і ногайська частина, вона датована серединою XVIII – початком XIX ст.

5. Почерки трьох названих частин відрізняються від почерку, який ідентифіковано як почерк другого власника основної частини київського манускрипту Мухаммеда-ефенді б. Хота. Інші тексти й більшість написів на полях і вільних сторінках київського манускрипту (за винятком марґіналій основної частини), незважаючи на деякі відмінності, найімовірніше, виконані ним.

6. Судячи з усього, основна частина київського манускрипту була переплетена в одну книгу з двома іншими рукописними зошитами в період володіння нею Мухаммедом-ефенді б. Хота (ймовірно, у перші роки XIX ст.).

7. З огляду на різницю між почерками двох написів із хронологічними даними на полях арк. 4 можна припустити, що після 1826 р. в київського манускрипту був ще один власник. Однак, враховуючи те, що зміни в почерку можуть бути пов'язані зі змінами обставин письма або стану власника рукопису, а також відсутність у самому київському манускрипті прямих вказівок на зміну власників, можна вважати більш імовірним, що обидва вказані написи виконані Мухаммедом-ефенді б. Хота в різні періоди його життя і що він був власником київського манускрипту й після 1826 р. (можливо, до 1839 р.).

8. В основній (кумицькій) частині київського манускрипту після додатків до "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі і "Дербенд-наме" Мухаммеда Авабі Акташі йдуть два

колофони, виконані, судячи з усього, тією самою особою – переписувачем Ісмаїлом ібн Батиром. Він скопіював вказані тексти з різних рукописів в один манускрипт для своєї сестри. Рукопис сестри Ісмаїла ібн Батира щодо основної частини київського манускрипту є архетипом чи, можливо, протографом.

9. Тексти колофонів основної частини дають змогу охарактеризувати Ісмаїла ібн Батира як людину, яка здобула гарну освіту, володіла арабською, османсько-турецькою й кумицькою мовами. Використання ним елементів кумицької мови в османсько-турецькому тексті, а також включення в рукопис, який він копіював, твору "Дербенд-наме" дають підстави припустити, що він був кумиком і виконував копіювання в кумицьких землях Дагестану.

10. З арабського тексту першого колофону основної частини київського рукопису випливає, що перший із двох текстів, які Ісмаїл ібн Батир скопіював для своєї сестри, був "книгою", тобто переплетеним рукописом. Цей рукопис названий ним "книгою Будакі Шабаз-Ґірая (*Б-дакі Шебар*-Ґірая)", а в заголовку тексту позначений як "Шеджерет-і тюркі".

11. Форма імені *Б-дакі Шебар*-Ґірай, яка вказана в київському манускрипті, явно помилкова. Судячи з усього, справжнім ім'ям власника зазначеної в першому колофоні основної частини книги було Будакі Шабаз-Ґірай. Нісба при його імені, найімовірніше, є похідною від ойконіма Кара-Будак, а саме ім'я – розмовною формою імені Шехбаз-Ґірей, яке було поширене в Криму серед представників керівної династії Ґіреїв.

12. Найімовірніше, в першому колофоні основної частини київського манускрипту ім'ям Будакі Шабаз-Ґірай названий Шабаз-Ґірай, син буйнацького власника (бека), пізніше шамхала, Бамата (Баммата, або Мухаммада II, 1784–1797). У цьому разі дата його народження (1771 р.) вказує на те, що його список рукопису "Шеджерет-і тюркі" був переписаний для нього в другій половині 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. Її копіювання Ісмаїлом ібн Батиром, відповідно, належить до більш пізнього часу.

13. Помилка, яка допущена в першому колофоні при передачі імені Шабаз-Ґірая (а також, імовірно, назви селища, до якого себе відніс Ісмаїл ібн Батир), свідчить про те, що основну частину київського манускрипту не можна ототожнювати з рукописом сестри Ісмаїла ібн Батира. Вони співвідносяться як список і архетип чи, можливо, як список і протограф.

14. Виявлення можливої дати переписування "книги Будакі Шабаз-Ґірая" Ісмаїлом ібн Батиром на основі співвідношення даних першого колофону (28 рамадана, неділя) з хронологічними таблицями дає в результаті проміжок 1792–1800 рр. Відповідно, рукопис сестри Ісмаїла ібн Батира або її список були скопійовані в київський манускрипт ще пізніше, можливо наприкінці XVIII ст. (після 25 травня 1792 р.) або в перше десятиліття XIX ст. (після 23 лютого 1800 р.). Такий результат підтверджує хронологічні дані щодо часу його перебування у використанні (в період 1804–1839 рр.), які були отримані на підставі дослідження змісту написів особистого характеру, і відповідає припущенню І. В. Зайцева про те, що текст був скопійований у XVIII ст. і його продовжували читати в XIX ст.

15. Наявність двох відбитків власницької печатки краплеподібної форми на початку основної частини київського манускрипту (арк. 4) свідчить про те, що вона спочатку належала представнику вищої кумицької знаті – одному з місцевих власників (беків). Можливо, це був Мухаммед-Алі Отемішев, чиє ім'я зазначено в написі на арк. 106 зв. і в якому слід вбачати представника роду отемішевських беків із кумицьких земель Дагестану, однак це припущення потребує додаткового обґрунтування.

16. Включення в рукопис Будакі Шабаз-Ґірая "Стислої історії кримських ханів" може розглядатися як додатковий аргумент на користь його перебування в Кара-Будаку. У цьому селищі і в його окрузі в різний час подовгу жили представники

кримської керівної династії, як-от Шагін-Ґірей, син хана Саадет-Ґірея II (1584) і брат хана Мухаммед-Ґірея III (1623–1628), та хан Мухаммед-Ґірей IV (1641–1644, 1654–1666). Історичні записи могли вестися в середовищі їхніх нащадків або родичів. Судячи з усього, у другій або останній третині XVIII ст. ці розрізнені записи були об'єднані кимось у "Стислій історії кримських ханів", якою був доповнений рукопис "Родоводу тюрків" Абу-ль-Газі.

17. Поширеність книги "Шеджерет-і тюркі", або "Шеджере-і тюркі" ("Тюркський родовід"), аналогічної за змістом "книзі Будакі Шабаз-Ґірая", підтверджується наявністю двох рукописів того ж змісту, один із яких сьогодні зберігається в колекції тюркських рукописів Бібліотеки Нью Коледжу в Единбурзі, а другий – у зібранні тюркських манускриптів Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері. Крім того, подібний рукопис бачив і читав Ю. Клапрот під час перебування на Північному Кавказі наприкінці 1807-го або в 1808 році.

18. Відповідно до даних хронологічних таблиць, рукопис із зібрання Університету Джона Райландса в Манчестері був скопійований Шорою Ногмовим (Шурою б. Бекмурзою ель-Кабарті) в травні 1819 р. або в березні 1824 р. Копія була виконана ним в аулі Кармова (Карма-кабак) або, можливо, в аулі Аджиєва (Хаджі-кабак), які розташовувалися тоді по сусідству один з одним на землях Бештауського приставства, поблизу шотландської колонії Карасс. У Бібліотеці Університету Джона Райландса в Манчестері вона опинилася за посередництва шотландських місіонерів.

19. Ймовірна тотожність Мухаммеда-ефенді, власника київського манускрипту, Мухаммеду-ефенді з Султанівського аулу, копіювання Ш. Ногмовим рукопису "Шеджерет-і тюркі" в Кармовому або Аджиєвому аулах, які були неподалік Султанівського аулу, а також сусідство цих трьох аулів із шотландсько-саксонською колонією Карасс дають змогу припустити, що між протографом рукопису, який був скопійований Ш. Ногмовим, і київським манускриптом існує генетичний зв'язок. Про можливість цього свідчать також збіг орфографії заголовків у списку Ш. Ногмова й у "книзі Будакі Шабаз-Ґірая" та наявність у першому реченні обох текстів аналогічної помилки.

20. Друга книга, яка була скопійована Ісмаїлом ібн Батиром для сестри, "Дербенд-наме" Мухаммеда Авабі Акташі, ймовірно, також належала комусь із карабудацьких власників. Не виключено, що це був той же Будакі Шабаз-Ґірай.

21. Перебування рукопису "Дербенд-наме" в розпорядженні Ш. Ногмова вказує на можливість того, що протографом для нього й для скопійованого ним рукопису "Шеджерет-і тюркі" був рукопис того ж змісту, що й основна частина київського манускрипту. У цьому разі не можна виключити можливість того, що протографом, з якого Ш. Ногмов скопіював рукопис "Шеджерет-і тюркі" з Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері, а також його власний екземпляр рукопису "Дербенд-наме", був київський манускрипт.

22. На основі хронологічних даних написів із повними датами на полях і вільних сторінках київського манускрипту він може бути датований груднем 1822-го – лютим 1826 р.

23. Результати дослідження написів з неповними датами, а також написів без дат, які містять хронологічні відомості, дають змогу зробити висновок, що крайніми датами періоду, протягом якого київський манускрипт був у розпорядженні Мухаммеда-ефенді б. Хота, є 1804–1839 рр. У реальності період володіння ним рукописом був, імовірно, коротший, на що вказує відсутність у написах прямих вказівок на перебування рукопису в його руках після лютого – березня 1826 р.

24. Під час перебування київського манускрипту в розпорядженні Мухаммеда-ефенді б. Хота в період між 1804 і 1839 рр. він був доповнений окремими творами та уривками з творів, а також маргіналіями і записами особистого характеру, більшу частину яких (а можливо, і всі), записано ним.

25. На основі наявних відомостей важко сказати щось певне про те, у який спосіб і коли київський манускрипт потрапив у зібрання ОТІС. Номер зберігання (№ 42), який був наданий, імовірно, у період його зберігання в бібліотеці ОТІС, свідчить про те, що він входив до числа ранніх рукописів із зібрання товариства. Непрямі дані дають змогу припустити, що київський манускрипт потрапив у зібрання східних рукописів ОТІС у період 1839–1847 рр.

Додаток І

Окремий аркуш паперу формату А4 зі змістом київського манускрипту, який склав М. А. Усманов (переклад)

Ф. 5, № 49133

Збірник. Мова змішана: чагатайська (давньоузбецька), ногайська і турецька.

1) Уривки з родоводу Єдігея, арк. 1 – 1 звор.

2) Уривки з ногайського епосу, арк. 2 – 3, мова ногайська.

3) Короткі записи різного змісту, арк. 3 звор. – 4.

4) Абуль-Газі-хан. Родовідне дерево тюрків (історія тюрко-монгольських ханів), мова чагатайська, арк. 4 звор. – 86.

5) Стисла історія кримських ханів, мова кримськотатарська, до 1143/1721 р., арк. 86 – 87.

6) Уривок з "Дербент-наме" (Історія Дербента за часів Нушірвана, сина Кубад-шаха), мова азербайджанська, арк. 87 звор. – 100.

7) Різні перекази, мова турецька, арк. 100 звор. – 102.

8) Уривок з родоводу кабардинських мурз, кримськотатарською мовою, арк. 103 – 105. //

9) Правила догляду за конем перед перегонами, кримськотатарською мовою, арк. 105 – 106.

М. У[сманов]

---

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

[2] Далі: ОТІС.

[3] "Суцільношкіряна палітурка з коричневої шкіри з клапаном, розмір 18 х 21 см. Папір рукопису російський".

[4] "В. И. Вернадский адына ильмий китапханеде булунгъан къырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар".

[5] "Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы" (Кримський інженерно-педагогічний університет, Сімферополь).

[6] "История и родословная черкесов: издание рукописи тюркского исторического сочинения XVIII в.".

[7] У поданому далі переліку вони будуть вказані під номерами 5 і 6.

[8] كفل.

[9] Варіанти прочитання: Дельпус, Дільпос, Дільпус.

[10] Діакритичні крапки над буквою "шīн" у слові "шаджарат" пропущені в рукописі.

[11] У двох інших відомих списках твору вказана дата 1142 р. (1729/30) [Schmidt 2011, *144*; Walsh 1959, *179*].

[12] Йдеться про переклад уривка з його книги у виданні "Дагестан у відомостях російських і західно-європейських авторів XIII–XVIII ст." ("Дагестан в известиях русских и западно-европейских авторов XIII–XVIII вв.". Махачкала, 1992), цитата з якого міститься у використаному нами дослідженні Б. Г. Алієва [Алиев 2019].

[13] Ця графема, що з'явилася в перській писемності наприкінці XVI – на початку XVII ст., безумовно, була добре відома у XVIII ст. на Північно-Східному Кавказі, який мав тісні культурні зв'язки з Іраном [Акимушкин 1987, *334*].

[14] Ю. Клапрот у першому десятилітті XIX ст. повідомляв, що власниками (російською "владельцами") в російських документах називалися черкеські (тобто кабардинські) "пшехі", або "пші", які татарською називалися "беками" або "беями" і які в його час дістали звання князів. У карачаївців були свої власники – князі, яких самі вони називали "беї", але ті називали "беками" кабардинських князів і вважали їх своїми сюзеренами [Адыги... 1974, *246*, *260*]. Сучасний дагестанський дослідник Г. М.-Р. Оразаєв також вказує на те, що в російських документах XVIII ст. словом "власник" називали кумицьких беків [Оразаев 2002, *109*].

[15] مَالمُشْ.

[16] Згідно з відомостями Н. В. Сичова, це був Сурхай IV (1642–1668). Шамхал Махмуд правив близько 1672 р. [Сычев 2008, *635*].

[17] Умовного земельного дарування з великим річним доходом.

[18] Передусім це стосується султана Шагін-Гірея, який, за відомостями кримських істориків, не мав власних дітей [Abdurrahman… *арк. 54 зв.*]. Однак відомо, що під час його останнього перебування на Північному Кавказі з ним там були й інші представники династії Ґіреїв, зокрема султан Сафат-Ґірей, а також те, що в цей час туди приїхали дві сестри Шагін-Ґірея, одну з яких разом із сином захопили терські козаки і яка була відпущена після заступництва князя Шолоха Черкаського [Кавказский вектор... 2011, *278*; Кушева 1963, *314*].

[19] Мухаммед Аваби Акташи. Дербенд-наме. 1816 г., 22 л. // Российская государственная библиотека. Ф. 256, № 833 (ин. 261). URL: https://dlib.rsl.ru/viewer/01004727617#?page=1303

[20] دَيْن або دِيَنْ.

[21] خوزينَ. Слово "*хозяин*" у значенні "господар, власник; глитай" збереглося як застаріле в карачаєво-балкарській мові [Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, *710*].

[22] لِوْ قباق.

[23] كشماكوه ادريس.

[24] بكبس.

[25] باكوبس.

[26] "Краткий обзор горским племенам, живущим за Кубанью и вдоль восточного берега Черного моря, от устья Кубани до устья Ингура".

[27] Документ Центрального державного військово-історичного архіву в Москві (ф. 13454, оп. 1, спр. 265).

[28] І. В. Зайцев вважає, що це було в 1821 р [Зайцев 2016, *106*]. Однак остання дата, яка вказана в записках У. Глена, – 1 січня 1820 р. [Glen 1823, *218*]. Це свідчить про те, що всі попередні події в записках належить до 1819 р.

[29] І. В. Зайцев, мабуть, взявши до уваги дату 15 вересня, яка вказана через декілька сторінок після повідомлення про поїздку Е. Гендерсона в селище Хаджі-кабак (аул Аджиєва) 26 числа, відмовився приймати дату 26 вересня 1821 р., зазначену І. В. Тресковим в "Етюдах про Шору Ногмова". Однак на початку глави XIX Е. Гендерсон повідомляє, що залишив Астрахань для подорожі в Карасс 2 вересня. Отже, його прибуття в Карасс і поїздка в Хаджі-кабак також належать до вересня [Зайцев 2016, *105*, *прим. 5*; Henderson 1826, *433*, *454*, *456*].

ЛІТЕРАТУРА

Абаза в Кабарде. Документы, материалы, исследования / Составители и авторы предисловия: Р. А. Аджиба, Р. К. Кармов, В. А. Пшеноков. Нальчик – Сухум, *2017*.

Абдусаламов М.-П. Б. Роль аманатства в политических связях кумыкских феодальных владетелей с Россией в XVIII в. (по материалам Кизлярского комендантского архива) // **Вестник Томского государственного университета,** *2014*, № 382.

Абу-л-Гази. Родословная тюрок // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського** (ІР НБУВ). Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей, од. зб. 3780.

Абуль-Гази. **Родословное древо тюрков** / Перевод и предисловие Г. С. Саблукова; послесловие и примечания Н. Ф. Катанова. Казань, *1906*.

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XVIII вв. / Составление, редакция переводов, введение и вступительные статьи к текстам В. К. Гарданова. Нальчик, *1974*.

Акимушкин О. Ф. Персидская рукописная книга // **Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки.** Кн. I. Москва, *1987*.

Алиев Б. Г. Доктор медицины Якоб Рейнеггс о Тарковском шамальстве // **История, археология и этнография Кавказа.** Т. 15, № 3. *2019*.

Алиев И. И., *Алиева З. И.* **Карачаево-балкарские имена и фамилии. Толковый словарь.** Москва, *2003*.

Аннотированный список исторически существовавших населенных пунктов // **Кумыкские очаги.** URL: http://kumukia.ru/encyclopedia?mode=0&eid=13 (дата звернення: 26.01.2020).

Аршба Н. В. **Динамическое ударение и редукция гласных в абхазском языке.** Тбилиси, *1979*.

Бартольд В. В. К вопросу о происхождении *Дербенд-нāме* // **Сочинения.** Т. 8. Москва, *1973*.

Басария С. **Абазинский аул в Мало-Карачаевском округе (к материалам по изучению абхазских племен).** Сухум, *1929*.

Баскаков Н. А. **Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь.** Москва – Ленинград, *1940*.

Бейтуганов С. Н. **Кабарда: история и фамилии.** Нальчик, *2007*.

Берже А. Краткий биографический очерк Шора-Бекмурзина-Ногмова // Ногмов Ш. Б. **История адыхейского народа, составленная по преданиям кабардинцев.** Нальчик, *1994*.

Броневский С. **Новейшие географические и исторические известия о Кавказе.** Ч. 2. Москва, *1823*.

Бутков П. Г. **Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год.** Ч. 1–3. Санкт-Петербург, *1869*.

Гаджиева С. Ш. **Кумыки: историческое прошлое, культура, быт.** Кн. 2. Махачкала, *2005*.

Гарунова Н. Н., *Суздальцева И. А.*, *Галимова Л. Н.* "Терский острог, Терский редут, Терки?.." (Еще раз к вопросу о роли Терского города в истории Северо-Восточного Кавказа XVI–XVII веков) // **Самарский научный вестник.** Т. 6, № 2 (19). *2017*.

Гильденштедт И. А. **Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг.** Санкт-Петербург, *2002*.

Говоркова Е. Ю. Особенности методики исследования рукописей, выполненных измененным почерком // **Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского,** *2016*, № 1.

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. Москва, *1957*.

Грибовский В. В. Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40 – 60-е годы XVIII в.) // **Тюркологический сборник. 2007–2008.** Москва, *2009*.

Дагестанский сборник / Составитель: Е. И. Козубский. Темир-Хан-Шура, *1902*.

Дебу И. **О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, или Общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседственных горских народах.** Санкт-Петербург, *1829*.

"Дербенд-наме" [Мухаммеда Аваби Акташи] в переводе Алийара б. Казима с языка тюрки на персидский язык (перевод на русский язык, комментарии и факсимиле текста) / Перевод с персидского языка, предисловие П. М. Алибековой; комментарии и библиография Г. М.-Р. Оразаева и П. М. Алибековой. Москва, *2017*.

Джумагулова А. Т. Вклад Султана Менгли-Гирея в организацию административного управления ногайцами Северо-Западного Кавказа в первой трети XIX века // **Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики,** *2014*, № 12, ч. 2.

Дмитриев Н. К. **Грамматика кумыкского языка.** Москва – Ленинград, *1940*.

Дубровин Н. **История войны и владычества русских на Кавказе.** Т. 1. Очерк Кавказа и народов его населяющих. Кн. 1. Кавказ. Санкт-Петербург, *1871*.

Дубровин Н. **История войны и владычества русских на Кавказе.** Т. 4. Санкт-Петербург, *1886*.

Зайцев И. В. Новая рукопись Шоры Ногмова: Шора Ногмов, шотландские миссионеры, Юлиус Клапрот и тюркские рукописи // **Transcaucasia. 2015–2016.** Вып. 3. *2016*.

Из документальной истории кабардино-русских отношений. Вторая половина XVIII – первая половина XIX в. Нальчик, *2000*.

Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. 1839–1889 / Составил В. Юргевич. Одесса, *1889*.

История и родословная черкесов: издание рукописи тюркского исторического сочинения XVIII в. / Российское историческое общество; Институт научной информации по общественным наукам РАН; Институт стран Азии и Африки МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, *2019*.

Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Т. 2. XVIII в. / Сост. В. М. Букалова. Москва, *1957*.

Кавказский вектор российской политики. Сборник документов. Т. I. XVI–XVIII вв. / Сост. М. А. Волхонский, В. М. Муханов. Москва, *2011*.

Калмыков И. Х., *Керейтов Р. Х.*, *Сикалиев А. И.* **Ногайцы. Историко-этнографический очерк.** Черкесск, *1988*.

Карачаево-балкарско-русский словарь / Гочияева С. А., Суюнчев Х. И. (сост.). Москва, *1989*.

Карма Р. К. **Карма.** Нальчик, *2003*.

Кипкеева З. Б. **Потомки Чингизхана в истории Северного Кавказа XVIII–XIX вв.** Ставрополь, *2017*.

Кишмахов М. Х.-Б. **Убыхский род Берзек и его абхазо-адыгские родословные ветви.** Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Нальчик, *2004*.

Клапрот Ю. **Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах по приказанию русского правительства** / Перевод с английского К. А. Мальбахов. Нальчик, *2008*.

Кумыков Т. Х. Жизнь и деятельность Ш. Б. Ногмова // Ногмов Ш. Б. **История адыхейского народа, составленная по преданиям кабардинцев.** Нальчик, *1994*.

Кумыкские очаги. Аннотированный список исторически существовавших населенных пунктов. URL: http://kumukia.ru/encyclopedia?mode=0&eid=13 (дата звернення: 26.01.2020).

Кушева Е. Н. **Народы Северного Кавказа и их связи с Россией: вторая половина XVI – 30-е годы XVII века.** Москва, *1963*.

Ляликов Ф. И. Обзор действий общества с 14-го ноября 1845 по 14-е ноября 1849 года // **Записки Одесского Общества Истории и Древностей.** Т. 2. Отд. 1. Одесса, *1848*.

Махмудов Д. А. **О кумыках. Родословная Курумовых.** (Исторические очерки). Моздок, *2017*. URL: http://qumuq.ru/wp-content/uploads/2017/03/okumukah.pdf (дата звернення: 15.06.2020).

Мусаев М. А. Биографии дагестанских ученых-богословов, противников имама Шамиля, в изложении ʻАли ал-Гумуки (Каяева): перевод, комментарии // **Фундаментальные исследования,** *2014*, № 6.

Мусукаев А. И. **К истокам фамилий. Предания и легенды.** Нальчик, *1992*.

Мухаммед Аваби Акташи. Дербенд-наме. 1816 г., 22 л. // **Российская государственная библиотека.** Ф. 256, № 833 (ин. 261). URL: https://dlib.rsl.ru/viewer/01004727617#?page=1303 (дата звернення: 20.10.2020).

Налоева Е. Д. **Кабарда в первой половине XVIII века: генезис адыгского феодального социума и проблемы социально-политической истории.** Нальчик, *2015*.

Ногайско-русский словарь / Калмыкова С. А. (сост.). Под ред. Н. А. Баскакова. Москва, *1963*.

Оразаев Г. М.-Р. "Прошение кумыкских ногайцев" 1860 г. как историко-этнографический источник // **Письменные памятники Дагестана XVIII–XIX вв.** Сборник статей. Махачкала, *1989*.

Оразаев Г. М.-Р. **Памятники тюркоязычной деловой переписки в Дагестане XVIII в.** (Опыт историко-филологического исследования документов фонда "Кизлярский комендант"). Махачкала, *2002*.

Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией / Под ред. Н. И. Веселовского. Т. III. Царствование Михаила Федоровича (продолжение). Санкт-Петербург, *1898*.

Потто В. **Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях.** Т. 1. От древнейших времен до Ермолова. Санкт-Петербург, *1887*.

Родословная история о татарах, переведенная на французский язык с рукописной татарской книги, сочинения Абулгачи-Баядур-хана, и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Север-

ной Азии с потребными географическими ландкартами / Перевод с французского на российский [В. К. Тредиаковского]. Т. I–II. Санкт-Петербург, *1768*.

Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа / Отв. ред. Р. Ю. Намитокова. Москва, *2012*.

Сейтяг'яєв Н. С. "Стисла історія" ель-Хадж Курбана як ймовірне джерело перекладених черкеських генеалогій другої половини XVIII – XIX ст. // **Східний світ,** *2019*, № 2.

Сейтягьяев Н. С. В. Вернадский адына ильмий китапханеде булунгъан къырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар // **Йылдыз,** *2003*, № 6.

Сейтягьяев Н. С. Вернадский адына Миллий ильмий китапханенинъ Эльязма болюгинде булунгъан къырымтатар ве тюрк тарихлары, тиллери ве эдебиятлары боюнджа мальземелер // **Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы КИПУ.** Т. 1. Симферополь, *2011*.

Смирнов В. Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.** Санкт-Петербург, *1887*.

Списки населенных мест Дагестанской области // **Сборник статистических сведений о Кавказе.** Т. I. Отдел I / Составитель: Н. И. Воронов. Тифлис, *1869*.

Справочник личных имен народов РСФСР / Под редакцией А. В. Суперанской. Москва, *1987*.

Сычев Н. В. **Книга династий.** Москва, *2008*.

Усманов М. А. **Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.** Казань, *1979*.

Фоменко В. А. Шора Ногмов и район Пятигорья: малоизвестные сведения о жизни кабардинских селений конца XVIII – первой трети XIX вв. // **Общество: философия, история, культура,** *2020*, № 6. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2020/6/history/fomenko.pdf (дата звернення: 20.10.2020).

Халидов Б. З. **Учебник арабского языка.** Ташкент, *1977*.

Черкесы и другие народы Северо-Западного Кавказа в период правления императрицы Екатерины II. 1763–1774 гг. Т. I. Нальчик, *1996*.

Шихсаидов А. Р., *Айтберов Т. М.*, *Оразаев Г. М.-Р.* **Дагестанские исторические сочинения.** Москва, *1993*.

Эвлия Челеби. **Книга путешествия** (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Москва, *1979*.

Янова М. В., *Кармов Р. К.* Обзор источников по истории происхождения аула Кармово (1793–1825 гг.) // **Абаза в Кабарде. Документы, материалы, исследования.** Нальчик – Сухум, *2017*.

Яхтанигов Х. **Северокавказские тамги.** Нальчик, *1993*.

Abdurrahman b. Muhammed el-Halveti, *Çelebi Aki.* Seb'i Seyyar Tercümesi. Çelebi Aki Tarihi // **İU Nadir Eserler Kütüphanesi.** T. 399.

Buyers Ch. The Muhammad 'Ali Dinasty. Genealogy // **Egypt.** URL: (2) http://www.royalark.net/Egypt/egypt2.htm; (3) http://www.royalark.net/Egypt/egypt3.htm; (7) http://www.royalark.net/Egypt/egypt7.htm; (дата звернення: 15.01.2020).

Buyers Ch. The Yeghen Famly (Yagan, Yakan, Yeken). Genealogy // **Egypt.** URL: (1) http://www.royalark.net/Egypt/yeghen1.htm; (2) http://www.royalark.net/Egypt/yeghen2.htm (дата звернення: 25.02.2020).

Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi. 7. Cilt. İstanbul, *1928*.

Glen W. **Journal of a Tour from Astrachan to Karass, North of the Mountains of Caucasus;** containing remarks on the general appearances of the country, manners of the inhabitants, &c. Edinburgh, *1823*.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova. 7. Kitap, 2. Cilt / Haz.: S. A. Kahraman. İstanbul, *2011*.

Henderson E. **Biblical Researches and Travels in Russia;** including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With maps and plates. London, *M. DCCC XXVI* (*1826*).

Klaproth J., von. **Travels in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by Julius von Klaproth** / Translated from the German by F. Shoberl. London, *1814*.

Kutluoğlu M. H. İbrâhim Paşa, Kavalalı // **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.** 21. Cilt. İstanbul, *2000*.

Öztuna Y. **Osmanlı Devleti Tarihi.** 1. Cilt. İstanbul, *1986*.

Reineggs J. **Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus** / Aus bessen nachgelassenen papiren gessamelt und berausgegeben von F. E. Schröder. Erster Theil. Gotha und St. Petersburg, *1796*.

Reineggs and Bieberstain. **A general, historical, and topographical description of Mount Caucasus. With a Cataloge of Plants indigenous to the Country** / Translated by Ch. Wikinson. Vol. I. London, *1807*.

Schmidt, Jan. **A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester.** Leiden – Boston, *2011*.

Sinoué G. **Kavalalı Mehmed Ali Paşa. Son Firavun** / Çeviren: A. C. Akkoyunlu. İstanbul, *1999*.

Unat F. R. **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu.** 6. Baskı. Ankara, *1988*.

Walsh J. R. The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh // **Oriens.** Vol. 12, No. 1/2. *1959*.

REFERENCES

Abaza v Kabarde. Dokumenty, materialy, issledovaniya (2017), Compl. by R. A. Adzhiba, R. K. Karmov and V. A. Pshenokov, Mezhdunarodnyy tsentr kavkazovedeniya, Nalchik and Sukhum. (In Russian).

Abdusalamov M.-P. B. (2014), "Rol' amanatstva v politicheskikh svyazyakh kumykskikh feodal'nykh vladeteley s Rossiyey v XVIII v. (po materialam Kizlyarskogo komendantskogo arkhiva)", in Tomsk State University Journal, No. 382, pp. 86–89. (In Russian).

Abul-Gazi, "Rodoslovnaya tyurok", in *Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho*, Fund V "Odes'ke tovarystvo istoriyi ta starozhytnostey", File 3780. (In Ottoman Turkish, Azerbaiy ani, Chagatai, Nogai, Kumyk and Crimean Tatar).

Abul'-Gazi (1906), *Rodoslovnoye drevo tyurkov*, Transl. and Foreword by G. S. Sablukov; Afterword and Notes by N. F. Katanov, Kazan. (In Russian).

Adygi, balkartsy i karachayevtsy v izvestiyakh evropeyskikh avtorov XIII–XIX vv. (1974), Compl. and ed. by V. K. Gardanov, El'brus, Nalchik. (In Russian).

Akimushkin O. F. (1987), "Persidskaya rukopisnaya kniga", in *Rukopisnaya kniga v kul'ture narodov Vostoka. Ocherki: in 2 vols*, Vol. 1, Nauka, Moscow. (In Russian).

Aliyev B. G. (2019), "Doktor meditsiny Yakob Reyneggs o Tarkovskom shamal'stve", in *History, archaeology and ethnography of the Caucasus*, Vol. 15, No. 3, pp. 345–359. (In Russian).

Aliyev I. I. and Aliyeva Z. I. (2003), *Karachayevo-balkarskiye imena i familii. Tolkovyy slovar'*, Pedagogika, Moscow. (In Russian).

"Annotirovannyy spisok istoricheski sushchestvovavshikh naselennykh punktov", in *Kumykskiye ochagi*, available at: http://kumukia.ru/encyclopedia?mode=0&eid=13 (accessed January 26, 2020). (In Russian).

Arshba N. V. (1979), *Dinamicheskoye udarenie i reduktsiya glasnyh v abhazskom yazyke*, Mecniereba, Tbilisi. (In Russian).

Bartol'd V. V. (1973), "K voprosu o proiskhozhdenii Derbend-nāme", in *Sochineniya: in 8 vols*, Vol. 8, Nauka, Moscow. (In Russian).

Basariya S. (1929), *Abazinskiy aul v Malo-Karachayevskom okruge (k materialam po izucheniyu abkhazskikh plemen)*, Izdaniye Akademii abkhazskogo yazyka i literatury, Sukhum. (In Russian).

Baskakov N. A. (1940), *Nogayskiy yazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'*, Izdatel'stvo Akademiyi nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Beytuganov S. N. (2007), *Kabarda: istoriya i familii*, El'brus, Nalchik. (In Russian).

Berzhe A. "Kratkiy biograficheskiy ocherk Shora-Bekmurzina-Nogmova", in Nogmov Sh. B., *Istoriya adykheyskogo naroda, sostavlennaya po predaniyam kabardintsev*, Elbrus, Nalchik, pp. 50–53. (In Russian).

Bronevskiy S. (1823), *Noveyshiye geograficheskiye i istoricheskiye izvestiya o Kavkaze: in 2 vols*, Vol. 2, Moscow. (In Russian).

Butkov P. G. (1869), *Materialy dlya novoy istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god*, Vol. 1–3, St. Petersburg. (In Russian).

Gadzhiyeva S. Sh. (2005), *Kumyki: istoricheskoye proshloye, kul'tura, byt: in 2 vols*, Vol. 2, Dagestanskoye knizhnoye izdatelstvo, Makhachkala. (In Russian).

Garunova N. N., Suzdal'tseva I. A. and Galimova L. N. (2017), "Terskiy ostrog, Terskiy redut, Terki?.." (Eshche raz k voprosu o roli Terskogo goroda v istorii Severo-Vostochnogo Kavkaza XVI–XVII vekov)", in *Samarskiy nauchnyy vestnik*, Vol. 6, No. 2 (19), pp. 125–131. (In Russian).

Gil'denshtedt I. A. (2002), *Puteshestviye po Kavkazu v 1770–1773 gg.*, Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Petersburg. (In Russian).

Govorkova E. Yu. (2016), "Osobennosti metodiki issledovaniya rukopisey, vypolnennykh izmenennym pocherkom", in *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, No. 1, pp. 120–125. (In Russian).

Grammatika kabardino-cherkesskogo literaturnogo yazyka (1957), Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow. (In Russian).

Gribovskiy V. V. (2009), "Upravleniye nogaytsami Severnogo Prichernomor'ya v Krymskom khanstve (40–60-e gody XVIII v.)", in *Tyurkologicheskiy sbornik. 2007–2008*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

Dagestanskiy sbornik (1902), Compl. by E. I. Kozubskiy, Temir-Han-Shura. (In Russian).

Debu I. (1829), *O Kavkazskoy linii i prisoyedinennom k ney Chernomorskom voyske, ili Obshchiye zamechaniya o poselennykh polkakh, ograzhdayushchikh Kavkazskuyu liniyu, i o sosedstvennykh gorskikh narodakh*, St. Petersburg. (In Russian).

"Derbend-name" [Mukhammeda Avabi Aktashi] v perevode Aliy·ara b. Kazima s yazyka tyurki na persidskiy yazyk (perevod na russkiy yazyk, kommentarii i faksimile teksta) (2017), Transl. from the Persian and Foreword by P. M. Alibekova; Notes and Bibliography by G. M.-R. Orazayev and P. M. Alibekova, Veche, Moskow. (In Russian).

Dzhumagulova A. T. (2014), "Vklad Sultana Mengli-Gireya v organizatsiyu administrativnogo upravleniya nogaytsami Severo-Zapadnogo Kavkaza v pervoy treti XIX veka", in *Istoricheskiye, filosofskiye, politicheskiye i yuridicheskiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*, No. 12 (50), Part 2, Gramota, Tambov, pp. 51–55. (In Russian).

Dmitriyev N. K. (1940), *Grammatika kumykskogo yazyka*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Dubrovin N. (1871), *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze: in 6 vols*, Vol. 1: Ocherk Kavkaza i narodov ego naselyayushchikh, Book 1: Kavkaz, St. Petersburg. (In Russian).

Dubrovin N. (1886), *Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze: in 6 vols*, Vol. 4, St. Petersburg. (In Russian).

Zaytsev I. V. (2016), "Novaya rukopis' Shory Nogmova: Shora Nogmov, shotlandskiye missionery, Yulius Klaprot i tyurkskiye rukopisi", in *Transcaucasia. 2015–2016*, Issue 3, pp. 102–112. (In Russian).

Iz dokumental'noy istorii kabardino-russkikh otnosheniy. Vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX v. (2000), El'brus, Nalchik. (In Russian).

Istoricheskiy ocherk pyatidesyatiletiya Imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostey. 1839–1889 (1889), Compl. By V. Yurgevich, Odessa. (In Russian).

Istoriya i rodoslovnaya cherkesov: izdaniye rukopisi tyurkskogo istoricheskogo sochineniya XVIII v. (2019), Izdatel'stvo vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Kabardino-russkiye otnosheniya v XVI–XVIII vv.: in 2 vols (1957), Vol. 2: XVIII v., Compl. By V. M. Bukalova, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow. (In Russian).

Kavkazskiy vektor rossiyskoy politiki. Sbornik dokumentov: in 3 vols (2011), Vol. I: XVI–XVIII vv., Compl. by M. A. Volkhonskiy and V. M. Mukhanov, Ob'edinennaya redakciya MVD Rossii, Moscow. (In Russian).

Kalmykov I. Kh., Kereytov R. Kh. and Sikaliyev A. I. (1988), *Nogaytsy. Istoriko-etnograficheskiy ocherk*, Stavropol'skoe knizhnoye izdatel'stvo. Karachayevo-Cherkesskoye otdelenie, Cherkessk. (In Russian).

Karachayevo-balkarsko-russkiy slovar' (1989), Compl. by Gochiyayeva S. A. and Suyunchev Kh. I., Russkiy yazyk, Moscow. (In Russian).

Karma R. K. (2003), *Karma*, Nalchik. (In Russian).

Kipkeyeva Z. B. (2017), *Potomki Chingizkhana v istorii Severnogo Kavkaza XVIII–XIX vv.*, Izdatel'stvo SKFU, Stavropol. (In Russian).

Kishmakhov M. Kh.-B. (2004), *Ubykhskiy rod Berzek i ego abkhazo-adygskiye rodoslovnyye vetvi*, Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Nalchik. (In Russian).

Klaprot Yu. (2008), *Opisaniye poyezdok po Kavkazu i Gruzii v 1807 i 1808 godakh po prikazaniyu russkogo pravitel'stva*, Transl. from the Engl. by K. A. Mal'bakhov, El'-Fa, Nalchik. (In Russian).

Kumykov T. Kh. (1994), "Zhizn' i deyatel'nost' Sh. B. Nogmova", in Nogmov Sh. B., *Istoriya adykheyskogo naroda, sostavlennaya po predaniyam kabardintsev*, Elbrus, Nalchik, pp. 7–46. (In Russian).

Kumykskiye ochagi. Annotirovannyy spisok istoricheski sushchestvovavshikh naselennykh punktov, available at: http://kumukia.ru/encyclopedia?mode=0&eid=13 (accessed January 26, 2020). (In Russian).

Kusheva E. N. (1963), *Narody Severnogo Kavkaza i ikh svyazi s Rossiyey: vtoraya polovina XVI – 30-e gody XVII veka*, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow. (In Russian).

Lyalikov F. I. (1848), "Obzor deystviy obshchestva s 14-go noyabrya 1845 po 14-e noyabrya 1849 goda", in *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostey*, Vol. 2, Part 1, Odessa. (In Russian).

Makhmudov D. A. (2017), *O kumykakh. Rodoslovnaya Kurumovykh. (Istoricheskiye ocherki)*, Mozdok, available at: http://qumuq.ru/wp-content/uploads/2017/03/okumukah.pdf (accessed June 15, 2020). (In Russian).

Musayev M. A. (2014), "Biografii dagestanskikh uchenykh-bogoslovov, protivnikov imama Shamilya, v izlozhenii 'Ali al-Gumuki (Kayayeva): perevod, kommentarii", in *Fundamental Research*, No. 6, pp. 632–639. (In Russian).

Musukayev A. I. (1992), *K istokam familiy. Predaniya i legendy*, Nalchik. (In Russian).

"Mukhammed Avabi Aktashi. Derbend-name. 1816 g., 22 l.", *Russian State Library*, Fund 256, No. 833 (in. 261), available at: https://dlib.rsl.ru/viewer/01004727617#?page=1303 (accessed October 20, 2020).

Naloyeva E. D. (2015), *Kabarda v pervoy polovine XVIII veka: genezis adygskogo feodal'nogo sotsiuma i problemy sotsial'no-politicheskoy istorii*, OOO "Pechatnyy dvor", Nalchik. (In Russian).

Nogaysko-russkiy slovar' (1963), Kalmykova S. A. (compl.), N. A. Baskakov (ed.), Gosudarstvennoye izdatelstvo inostrannykh i natsionalnykh slovarey, Moscow. (In Russian).

Orazayev G. M.-R. (1989), "Prosheniye kumykskikh nogaytsev" 1860 g. kak istoriko-etnograficheskiy istochnik", in *Pis'mennyye pamyatniki Dagestana XVIII–XIX vv. Sbornik statey*, Dagestanskiy filial AN SSSR, Makhachkala. (In Russian and Nogai).

Orazayev G. M.-R. (2002), *Pamyatniki tyurkoyazychnoy delovoy perepiski v Dagestane XVIII v. (Opyt istoriko-filologicheskogo issledovaniya dokumentov fonda "Kizlyarskiy komendant")*, Institut istorii, arkheologii i etnografii Dagestanskogo nauchnogo tsentra RAN, Makhachkala. (In Russian).

Pamyatniki diplomaticheskikh i torgovykh snosheniy Moskovskoy Rusi s Persiyey: *in 3 vols*, (1898), N. I. Veselovskiy (ed.), Vol. III: Tsarstvovaniye Mikhaila Fedorovicha (prodolzheniye), St.-Petersburg. (In Russian).

Potto V. (1887), *Kavkazskaya voyna v otdel'nykh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiyakh*: *in 5 vols*, Vol. 1: Ot drevneyshikh vremen do Ermolova, St. Petersburg. (In Russian).

Rodoslovnaya istoriya o tatarakh, perevedennaya na frantsuzskiy yazyk s rukopisnoy tatarskoy knigi, sochineniya Abulgachi-Bayadur-khana, i dopolnennaya velikim chislom primechaniy dostovernykh i lyubopytstvennykh o pryamom nyneshnem sostoyanii Severnoy Azii s potrebnymi geograficheskimi landkartami: in 2 vols (1768), [V. K. Trediakovskiy] (Transl. from French to Russian), St. Peterburg. (In Russian).

Svodnyy slovar' lichnykh imen narodov Severnogo Kavkaza (2012), R. Yu. Namitokova (ed.), FLINTA, Nauka, Moscow. (In Russian).

Seytyag'yayev N. S. (2019), " 'Stysla istoriya' el'-Khadzh Kurbana yak ymovirne dzherelo perekladenykh cherkes'kykh henealohiy druhoyi polovyny XVIII–XIX st.", in *Shìdnij svìt*, No. 2, pp. 25–54. (In Ukrainian).

Seytyag'yayev N. S. (2003), "V. Vernadskiy adına ilmiy kitaphanede bulunğan qırımtatar ve türk tarihı, edebiyatına ait materiallar", in *Yıldız*, No. 6, pp. 40–72. (In Crimean Tatar).

Seytyag'yaev N. S. (2011), "Vernadskiy adına Milliy ilmiy kitaphaneniñ Elyazma bolüginde bulunğan qırımtatar ve türk tarihlary, tilleri ve edebiyatları boyunca malzemeler", in *Trudy NITS krymskotatarskogo yazyka i literatury KIPU*, Vol. 1, KRI "Izdatel'stvo 'Krymuchpedgiz' ", Simferopol, pp. 335–357. (In Crimean Tatar).

Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoy Porty do nachala XVIII veka*, St.-Petersburg. (In Russian).

"Spiski naselyonnykh mest Dagestanskoy oblasti" (1869), in *Sbornik statisticheskikh svedeniy o Kavkaze*, Vol. 1, Br. 1, Compl. by N. I. Voronov, Kavkazskiy otdel Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva, Tiflis. (In Russian).

Spravochnik lichnykh imen narodov RSFSR (1987), A. V. Superanskaya (ed.), Russkiy yazyk, Moscow. (In Russian).

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastiy*, AST: Vostok-Zapad, Moscow. (In Russian).

Usmanov M. A. (1979), *Zhalovannyye akty Dzhuchiyeva ulusa XIV–XVI vv.*, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, Kazan. (In Russian).

Fomenko V. A. (2020), "Shora Nogmov i rayon Pyatigor'ya: maloizvestnyye svedeniya o zhizni kabardinskikh seleniy kontsa XVIII – pervoy treti XIX vv.", in *Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul'tura*, No. 6, available at: http:indom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2020/6/history/fomenko.pdf (accessed October 20, 2020). (In Russian).

Khalidov B. Z. (1977), *Uchebnik arabskogo yazyka*, Uqituvchi, Tashkent. (In Russian).

Cherkesy i drugiye narody Severo-Zapadnogo Kavkaza v period pravleniya imperatritsy Ekateriny II. 1763–1774 gg.: in 3 vols (1996), Vol. I, El'-Fa, Nalchik. (In Russian).

Shikhsaidov A. R., Aytberov T. M. and Orazayev G. M.-R. (1993), *Dagestanskiye istoricheskiye sochineniya*, Nauka, Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura", Moscow. (In Russian).

Evliya Chelebi (1979), *Kniga puteshestviya (Izvlecheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka). Perevod i kommentarii*, Issue 2: Zemli Severnogo Kavkaza, Povolzh'ya i Podon'ya, Izdatel'stvo "Nauka", Glavnaya redakciya vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Yanova M. V. and Karmov R. K. (2017), "Obzor istochnikov po istorii proiskhozhdeniya aula Karmovo (1793–1825 gg.)", in *Abaza v Kabarde. Dokumenty, materialy, issledovaniya*, Mezhdunarodnyy tsentr kavkazovedeniya, Nalchik and Sukhumi. (In Russian).

Yakhtanigov Kh. (1993), *Severokavkazskiye tamgi*, Konsultativnaya firma "Leyter-ibn-Marat", Nalchik. (In Russian).

Abdurrahman b. Muhammed el-Halveti, Çelebi Aki, "Seb'i Seyyar Tercümesi. Çelebi Aki Tarihi", in *İU Nadir Eserler Kütüphanesi*, T. 399. (In Ottoman Turkish).

Buyers Ch. "The Muhammad 'Ali Dinasty. Genealogy", in *Egypt*, available at: (2) www.royalark.net/Egypt/egypt2.htm; (3) www.royalark.net/Egypt/egypt3.htm; (7) www.royalark.net/Egypt/egypt7.htm (accessed January 15, 2020).

Buyers Ch. "The Yeghen Famly (Yagan, Yakan, Yeken). Genealogy", in *Egypt*, available at: (1) www.royalark.net/Egypt/yeghen1.htm; (2) www.royalark.net/Egypt/yeghen2.htm (accessed February 25, 2020).

Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi, *In 10 vols* (1928), Vol. 7, İstanbul. (In Ottoman Turkish).

Glen W. (1823), *Journal of a Tour from Astrachan to Karass, North of the Mountains of Caucasus; containing remarks on the general appearances of the country, manners of the inhabitants, &c*, Edinburgh.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova (2011), S. A. Kahraman (Prep.), In 10 vols, Vol. 7, Part 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

Henderson E. (1826), *Biblical Researches and Travels in Russia; including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire. With maps and plates*, London.

Klaproth J., von. (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808*, Translated from the German by F. Shoberl, London.

Kutluoğlu M. H. (2000), "İbrâhim Paşa, Kavalalı", in *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, *In 44 vols*, Vol. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

Öztuna Y. (1986), *Osmanlı Devleti Tarihi: in 2 vols*, Vol. 1, Faisal Finans Kurumu, İstanbul. (In Turkish).

Reineggs J. (1796), *Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus*, Aus bessen nachgelassenen papiren gessamelt und berausgegeben von F. E. Schröder, In 2 parts, Part 1, Gotha und St. Petersburg.

Reineggs and Bieberstain (1807), *A general, historical, and topographical description of Mount Caucasus. With a Cataloge of Plants indigenous to the Country*, In 2 vols, Translated by Ch. Wikinson,Vol. I, London.

Schmidt Jan (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden and Boston.

Sinoué G. (1999), *Kavalalı Mehmed Ali Paşa. Son Firavun*, Çeviren: A. C. Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul. (In Turkish).

Unat F. R. (1988), *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara. (In Turkish).

Walsh J. R. (1959), "The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh", in *Oriens*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 171–189.

Н. С. Сейтяг'яєв

До питання атрибуції рукописного збірника "Абу-л-Газі. Родовід тюрків" із зібрання ІР НБУВ

У роботі розглядаються окремі питання атрибуції рукописного збірника "Абул-Газі. Родовід тюрків" із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. V "Одеське товариство історії та старожитностей", № 3780). Основні проблеми, яким приділено увагу, – датування рукопису й уточнення відомостей про власників. Головним напрямком роботи було дослідження палеографічних особливостей і змісту текстів творів та окремих уривків, написів різного змісту на полях, зворотах кришок палітурки і вільних від тексту аркушах рукопису. Було з'ясовано, що досліджуваний манускрипт являє собою три окремі рукописи, об'єднані в одній рукописній книзі. За змістом або ймовірним місцем перепису вони умовно названі "ногайською", "кумицькою" (основною) й "кабардинською" частинами. Визначено, що "кумицька" частина була, імовірно, скопійована в кумицьких землях Дагестану наприкінці XVIII ст. (після 1792 р.) або на початку XIX ст. (після 1800 р.) і спочатку належала представнику кумицької знаті, від якого перейшла до Мухаммеда-ефенді б. Хота. Судячи з усього, вже ним вона була переплетена в один манускрипт разом із двома рукописними зошитами невеликого обсягу близько початку XIX ст. Встановлено, що дві інші частини рукописного збірника датуються другою половиною XVIII – початком XIX ст. Манускрипт, у якому були об'єднані три названі частини, перебував у використанні Мухаммеда-ефенді б. Хота (і, можливо, також ще одного власника рукопису після нього) в період між 1804 і 1839 рр. Підтверджено, що текст твору "Дербенд-наме" в рукописі належить авторству Мухаммеда Авабі Акташі й містить додаток (зейль). З'ясовано, що другий власник "кумицької" частини й перший власник манускрипту в його сьогоднішньому вигляді Мухаммед-ефенді б. Хота жив серед ногайців, абазинів-алтикесеків і кабардинців у Бештауському приставстві (районі П'ятигір'я на Північному Кавказі) і що його, ймовірно, слід ототожнювати з Кутель-огли Мухаммедом-ефенді, мешканцем аулу Султанівського, відомості про якого передано в записках У. Глена. Висловлено припущення про те, що цей манускрипт був протографом для рукописів "Тюркського родоводу" й "Дербенд-наме", які були скопійовані просвітителем кабардинського народу Ш. Ногмовим.

Ключові слова: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, рукопис (манускрипт), копіювання, протограф, список, текст, напис, датування, власник

Стаття надійшла до редакції 16.12.2020